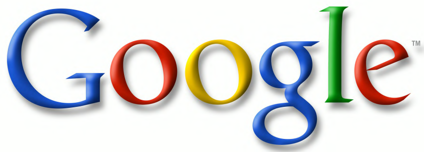

VE RI
TAS

Szemere Icó
Bpest 1914.

Gróf Széchenyi István

utolsó évei és halála.

(1849—1860.)

IRTA

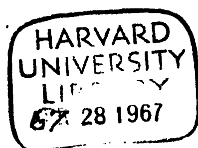
Kecskeméthy Aurel.

PEST,

EMICH GUSZTÁV SAJÁTJA.

1866.

Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál. Pesten, 1865.

ELŐSZÓ.

Gróf Széchenyi Istvánnak a statusférfiunak jellem- és életrajzát nálamnál hivatottabb tollra bizom; sőt az már meg is van irva; és ámbár nem kimeritő, de classikus tömörségében gyöngyét képezi történetirodalmunknak, — értem: b. Kemény Zsigmond monographiáját a „Magyar szónokok és statusférfiak könyvében."

Én Széchenyi, a honfájdalom által lesujtott kedélybeteg öreg ember önszámkivetésének, s önválasztotta Döblingi fogságának éveit, — s gyászos és erőszakos halálának körülményeit akarom röviden vázolni, részint általam mint szemtanú, gyüjtött, részint másnemü hiteles forrásból vett adatok nyomán.

Azt hiszem e két Széchenyi egymást megmagyarázni segíti.

Viszontagságos életének utolsó éveiben meghittebb köréhöz tartozván, e föladatra mintegy hivatottnak érzem magam.

Ne irigyelje tőlem senki e szerencsét. Kevés örömet, sok fájdalmat okozott az nékem. Azon mély bölcseségű eszme, mely a nép nyelvén igy hangzik: „nem jó nagy urakkal egy tálból cseresznyét enni," — s mit a classikus római iró igy fejezett ki: „procul a jove, procul a fulmine" ez alkalommal rajtam is igaznak bizonyult.

De mindazon kellemetlenségeket, miket reám nézve gróf Széchenyivel való rövid, de feledhetlen viszonyom maga után vont, ellensulyozza bennem azon öröm, hogy legalább addig, míg e kis mű hazai közönségünk kezén forogni fog — csekély nevem is a nagy Széchenyi névvel együtt fog emlegettetni.

K. A.

I.

Elsö látogatásom Döblingben.

Az 1857-ki ősz valamelyik estéjén első izben mentem el gróf Széchenyi Istvánt meglátogatni Döblingbe, illetőleg az ottani Görgen-féle magántébolydába.

Hoszú és mélabús út ködös őszi estén. A nyáron derült Döbling, hol naponta ezrenkint tolongnak élvhajhász és „zöld“-kedvelő bécsiek — télen elhagyott rút sárfészek. Volt időm kissé elmerengni azon kis és nagy emlékek fölött, mik lelkem előtt kisértetileg elvonultak, míg Széchenyi István képével foglalkozék.

Milyen lesz? hogy fog kinézni? mit s miként fog beszélni velem?

Mint ifju láttam őt utoljára. Bizonyosan megváltozott azóta. Nem lesz azon ruganyos, epés, gúnyos fekete ember, kit mi fiatalok, jurátusok és tanulók annyira imádtunk, míg a „Kelet népe“ meg nem jelent; s aztán (mint ez nálunk a megfontolatlan fiatalságnak ma is rút szokása) annyira hazaárulóztunk és piszkoltunk a „Pilvaxban“ . . .

de mind a mellett, ha az utcán láttuk esernyővel hóna alatt, vörös selyem nyakravalóval, exotikus elegantiával öltözötten: vagy kalapot emeltünk, vagy tiszteletteljes érdekeltséggel néztünk sötét szemöldei alá, s azon kivételes különös arcvonásokba, mikben fölületes ember csak gúnyt látott; de a psycholog és arcismerő mély gondoknak s egy ki nem elégitett léleknek azon baljóslatú jeleit fedezé föl, miket ma e szóval fejezünk ki: idegesség.

Azóta annyi év mult el! Forradalom jött közbe. Szabadságmámor. Háború; rövid diadal és végvereség; — és azon irtóztató „vér — vér", melyet midőn Széchenyi prófétai lelke előre látott, a látmányban megtébolyodott.

Bűnt követett-e el, hogy nem lehetett elveszнie a Duna hullámaiban, hanem fönn kelle maradnia nagyobb szenvedéseknek, hogy nagy szivét az öngyilkolás őrültségéig megmarja az elveszettnek hitt haza fölötti kétségbeesés? ezt kérdém sokszor magamtól később, midőn tanuja valék a honszeretet martyrja évekig tartó gyászos tengődésének; — mert valóban Széchenyi életének utolsó évei, kevés derült pillanatot leszámitva — csak gyászos tengődés valának.

Nem mondhatom, hogy akár a hazafiui, akár a tisztán emberi húrok keblemben kellemesen vagy deritőn lettek volna érintve, midőn Döblingbe bal-

lagtam. Sejtelmem volt-e, hogy valami végzettel-jes befejezése lesz ezen kezdetnek? Vagy más magyarázata is volt kedélyállapotomnak?

Igen is. Mióta Széchenyi és a haza elmerült, annyi év mult. Magam férfivá fejlődtem; és a forradalom, melynek utcagyerkőcségei s időtlen hősei iránt csak gúnyt és megvetést éreztem, komolyabb tényeit pedig ifju létemre is nem annyira örvendeteseknek mint félelmeseknek tartottam, — melyeknek gyászos eredményét előre éreztem: — csakugyan oly véget ért, mely korán érett politikai józanságomat teljesen rideg practicismussá fagyasztá.

Egy bécsi hivatal rejtekéből, hova szegény legény létemre, miután a tekintetes úrrá qualifikáló latin nevelés következtében — mint legtöbb hazánkfia más önálló kenyérkeresetre képtelen valék — menekülnöm kelle, ha csalni vagy mások rovására — mint az nálunk elég gyakori — élősködni nem akartam: egy censori hivatalból néztem a germanizáló bureaucratia charlatánkodását Magyarországban, melyet ő civilisatori tevékenységnek keresztelt s mely választóviz gyanánt működött az ország politikai, erkölcsi s gazdászati feloszlatásán.

1857-ben a Baohrendszer csúcspontját érte el. Nem kell neki csak még egy évtized, mondák, hogy

kihaljon a régi nemzedék, mely még a 48 előtti alkotmányos élet emlékeit őrzi. Azon ifju generatio, mely az $1848/_9$-ki harczokban részt vőn, kevésbé tartatott veszélyesnek az uj rendszerre.

Némelyek a forradalmi hármas jelszóból legalább az „egyenlőség“ eszméjének látszólagos valósultával vigasztalák magukat; s a demokratiával identificálták a Bach-rendszert.

Másokat az életfönntartás gyakorlati kényszere a hatalom részeseivé vagy szolgáivá tőn. Ki a hivatalban, ki a hadseregben állt; s csak elvétve emlékezett, de emlékeztetni nem szeretett arra, hogy egykor „honvéd“ nevet viselt, s arra büszke volt.

A középnemesség, a nemzet törzse, egykori ereje — jobbágyainak elveszte által gazdászati létében halálosan megsebezve — az elégtelen urbéri kárpótlás által megmenthető nem volt; a nagy adók súlya készületlen találta; régi adósságai és sok — nem kétlem: jószándékú — kormányintézkedés azonfölül csak előmozditá elszegényedésének gyors folyamú processusát.

Valamivel jobban állt gazdászatilag a nagybirtokos főnemesség. Szellemileg annál szomorítóbban. A politikai tértől elzárva, tétlenségre kárhoztatva csak hiú élvezetek hajhászatában nőtt ifjabb nemzedéke; s érezhető lőn rajta azon minden

osztálytól gőgösen elzárkozó cast-szellem fejlődése, mely mindenütt sajátja a cimes aristocratiának, hol alkotmányos élet hiányzik.

Hogy a főnemesség jobbjai s idősbjei nem szüntek meg a függönyök mögött, és a rendőrség által a nyilvánosság elől elcsempészett óvástételekben, memorandumokban legfölsőbb helyen működni az ős alkotmány megmentésén: arról a nagy közönség csak fülhegygyel hallott valamit.

A hallgatásra kárhoztatott napi sajtó dicstelenül lézengett; s egy két közlöny kivételével a többi nyegle pénzhajhászat eszköze volt.

Szóval Magyarország megfojtva, a nemzet veszve látszott.

Legalább az én lelkem absolut sötétségébe nem hatott be a szebb jövő reményének egy halvány megtört sugára sem. Feledni igyekeztem — ha lehet — hogy magyar vagyok; feledni mindenek fölött a magyar magán- és közjogot, melyet idő és erőszak lomtárba helyezett; feledni a haza történetét s mellőzni az arra vonatkozó minden munkát, mely a meddő multak küzdelmeinek fájó emlékét elevenítheté föl. — Elhagyám a haza földét, mely megszünt „haza“ lenni, s csak egy nagy rendőri fogház vala.

Kizárólag külföldi irodalommal foglalkozám, mire igen kedvező alkalmam vala, mert a pompás

című „cs. k. központi könyvvizsgáló bizottmány“ elnökhelyettese minőségében asztalom volt a világsajtó minden termékeinek légyottja, mielőtt azok a piacra kerültek. Censor valék, hivatalos kóstolója s előizlelője minden szellemi eledelnek, melyből mit lehessen Austria 36 milliónyi népeinek nyujtani, hogy gyomrukat el ne rontsák, a bureaukratia bölcsesége s én annak egy atoma, határozá el.

Dicső hivatás! s megható bizalom a kormány részéről, melylyel a censorok dicsekedhetnek: mert rólok azon föltevés uralkodik, hogy nekik nem árt azon méreg, melytől a népeket megóvni kötelességük... Ámbár már nem egy censor rútul viszszaélt e magas bizalommal; s oly iró lőn idővel belőle, kiből csak úgy „dőlt“ a sok magába vett méreg; például B..... Austria legszellemdúsabb, de leg-„polizeiwidrig“-ebb iróinak egyike, és nekem igen tisztelt barátom!

Elég az hozzá, a haza multjától teljesen elszakadva, bármi dicső volt abban egyes törekvés s hazafiui önfeláldozás, „annyi ész és oly szent akarat“ — én a költővel „az átok sulyában“ hittem: a haza veszve volt.

Bocsánat e kitérésért csekély személyemre, de ezt szükség vala elmondanom, hogy megértessem az olvasóval azon lelki állapotot, melyben talált T . . . . J. akkori barátom azon fölszólitása, hogy látogassam meg gróf Széchenyi Istvánt. Ő ismeri nevemet; olvasta némely cikkemet a „Pesti Napló"-ban, tudja állásomat, ismerni óhajt, — mondá.

Képzelhető a mondottak után, hogy e közlés nem tőn reám különös s örvendetes benyomást. Széchenyi nagy multja a nemzet mély sülyedtével arányban törpült szemeimben. Nem is óhajtám, hogy látása fölszakgassa a philosophia ragasza alatt roszul behegedt hazafiui sebeket, s fájdalmai háborgassák azon epicureusi s cosmopolita életmodort, melybe évek óta elmeritém lényemet.

Nem is követtem a megtisztelő fölhivást, míg az más, még bizalmasabb uton nem ismételtetett.

Egy parknak mondható tágas kertben, kies kilátással minden oldalra, fekszik azon polgári villastylben épült kétemeletes ház, mely mint Dr. Görgen magántébolydája vala ismeretes. Sok kedély és elmebeteg asyluma volt az; ámbár külseje nem árulá el e szomoru rendeltetését.

A park mellékutain egy folyosó ajtóhoz érni, attól balra vezetett föl a lépcső az emeletbe, a gróf lakához. A fölötte levő szobának ablaka épen azon magas gát által elzárt kertre nézett, hol a betegek rendes sétájokat tevék; hol Széchenyi gyakran megfordult, de egyedül, kerülve az embereket. Itt látta meg őt egy izben, s kiáltott rá szintén az intézetben volt, később magát agyonlőtt szerencsétlen Szalbeck György, s igy köszönté őt: „Üdvözlöm a nagy grófot!“ — Nem nagy gróf, hanem „nagy bolond!“ viszonzá Széchenyi boszusan; s többé nem mutatta magát a kertben.

A lépcsőn fölérve, a balra fekvő ajtón kopogtaték. Egy öreg szolga nyitott ajtót, a félig süket Brach, ki még egy Bichler nevü társával őr, betegápoló és kammerdieneri hármas minőségben szerepelt a grófnál.

„Jelentse ő excellentiájánál a pölöskei inspektort“ mondám én.

A gróf üzente volt, hogy „pölöskei inspektor“ neve alatt jelentsem be magam. Én ennek okát nem tudtam még akkor. Az öreg ur szeszélyének tartám. Nekem nem volt okom titkolózni, s nem láttam át miért volna neki. Nem sokára kisült s reám nézve elég roszul sült el.

Elég az hozzá, hogy jókat nevettünk, midőn még jóval későbbi időkben is váltig „inspector ur-

nak" cimeztek a komornyikok, e szót Pöl ö s k e egyiknek civilisatori nyelve sem birván kimondani.

Alig ment be a komornyik, már megnyilt ismét az ajtó, s az öreg ur maga jött ki elém, kezet adott, s mosolyogva kérdé németül, nyilván hogy meghallja a két szolga is: „mikor jött ön Pölöskéről, mit csinálnak a juhok?

„Nyirják“ mondám én. — Octoberben. Hanem a cseh-német kammerdiener is alkalmasint csak ugy tudta mint én, vajjon octoberben nyirják e a juhot?“

Széchenyi hahotára fakadt; s azalatt beértünk a második szobába.

Ez hálószobája volt; széles ágy foglalta el közepét; előtte nagy kényelmes zsölleszék, ennek átellenében hasonló; egyikbe ő, a másikba én ereszkedénk le.

Igen jó izű beszélgetés esett igy egymással szemben. Oldalt egy asztal szivar-készletekkel, órákkal, mögötte nagy üveg szekrény; az ő karszéke mögött állványka, ujságokkal és könyvekkel, és a többi.

Széchényi számra öt szobáinak fényképei ezer példányokban forognak azóta közkézen, s mindenki képezhet magának azokról körülbelőli fogalmat.

Egymás átellenében ültünk, s az öreg urat csak most volt időm közelebbi szemle alá venni.

Nem hiszem ha vele az utcán találkozom, hogy megismertem volna; legalább első pillanatra nem.

Ha azt mondom: Széchenyi megöregedett, semmit sem mondtam. Minden ember máskép öregszik meg, egyéniségének túlnyomó tulajdonai szerint. Széchenyi öregsége is rejtély volt, különös és egyetlen, mint egész élete.

Elsőbben is feltűnő vala külseje, és meze. E csontos fejű, őszbevegyült, hosszú bozontos szakállú, torzonborz ősz bajúszú s roppant szemöldű férfi — vörös nadrágban, könnyü sárga hegyes orrú csizmában, sötét megyszinü, egyszerűn zsinórzott zekeforma otthonkában: egyiptomi basa ideálja vala.

Öltözete bizarr volt mindig, de nem izléstelen. Ő három nemzetet tartott okosnak — az angolt, törököt és magyart. Öltözete is e nézeten alapult eclectikus vala.

De mennyire más volt arca mint az, melyet még alig egy évtized előtt az egész ország és fél Europa ismert? Fehérlő rövid haja csak gyéren árnyékolá be roppant homlokát, csaknem minden fogai kihullván, beesett ajkai férfias arcának az aggság kifejezését kölcsönzék. Szemeinek sötét

fényét gyakori bádgyadtság váltá föl. Erőteljes hangja töretlen volt ugyan, de fogai hiánya érezhető vala kiejtésén.

Nem a physikai idő rombolt itt egyedül; ennek vajmi soká ellenállt volna szivós szervezete. Feszitő munka, honfiui gondok, s ezeket követett mély irtóztató szenvedések szent barázdái ültek e tisztes és most is jelentékeny arcon.

Szép és bölcs, habár beteg öreg ember arca volt az.

Kiváncsian lestem min kezdendi a társalgást.

Szivart adott kezembe, a legfinomabbak közül s midőn látta, hogy valamit keresgélek, a tetszés nyilvános jelével nyujtott egy acéltűt, melylyel a szivar végét keresztben átdöfni szokta; s elmondá: mennyire nem szenvedheti, ha valaki a szivar hegyét leharapdálja; s azután magyarázgatá, menyivel előnyösebb átszúrni a szivar végét mint levágni; hogy azon mód szerint a dohánynedv a szivar végében marad, s nem jön az ember szájába és a többi.

Azután személyes viszonyaimról kérdezősködék, mint psycholog, tapogatva kivel van dolga. E részben rövid valék; s általán egyszerün beszéltem, azon pathos és „a legnagyobb magyar"-féle frazisok nélkül, melyekkel rendesen úntatták őt látogató hazánkfiai; ugy viseltem magam, mint egy

tiszteletre méltó idősb férfi irányában illőnek véltem . . s a következésről itélhetem, hogy némi kedvező benyomást tevék reá.

Majd nagyobb tárgyakra tért a társalgás; közviszonyokra, miknek boncolgatásában akkoriban nem nagy kedve telt a magyar embernek.

Mint már előbb mondám, a Bach-kormány akkoriban látszólagos sikerének tetőpontján állt. Katalin cárnő hires utazásának, a nép boldogságát s elégültségét jelző decoratiókkal, másolata nem rég folyt le.

A jól scenirozott darab előadásában egyetlen zavaró improvisatio — a vagy másfélszáz magyar püspök, mágnás, és polgár, representatiója a fölséghez — agyon hallgattatott.

A strucmadár homokba dugta fejét, s azt hivé ha ő nem lát, őt sem látja senki.

Bach ugylátszék erősebb és nagyobb volt mint valaha.

Mind ez kifogyhatlan anyagot nyujtott nekünk az eszmecserére nézve. És neki epés és gunyoros és találó megjegyzéseinek kiöntésére. Én részemről mind inkább csodálni kezdém, nem a grófnak mély és mesze látását a nagy dolgokban, mert ezt tudtam hogy nem veszté el lelki kórja által, sőt az volt betegségének egyik eleme, melyből

élődött, nem látva a jövőben vigaszt lelkére, boldogabb sorsot a hazára.

Hanem csodáltam, hogy tömérdek részletet tudott; mindennemű többé kevésbé fontos vagy titkos apróságot, mik kormánykörökben előadák magukat; hivatalos adatokat, és pletykákat; történteket és jellemző adomákat.

Ő tudta döblingi magányában mind azon nagy és apró dolgokat, melyek a hazában vagy Bécsben, a magas és magasabb bureaukban és salonokban mondattak és tétettek, hol ő tíz év óta nem fordult meg.

Sőt a mi több — a hazai s külföldi, különösen komolyab irodalom terén minden ujabb nagy és apró jelenségről tudomást vőn. Minden magyar nyomtatványt kivétel nélkül megvett, minden magyar lapot tartott, s legalább futólag átnézett. A külföldi sajtó nevezetesb termékeivel folyvást megismerkedett. Politikai röpirat különösen soha sem kerülte ki figyelmét; és, mint később tapasztalám, gyakran előbb volt kezei közt, mintsem az én censori nagyhatalmasságom megszerezhette volna.

Szóval a kormányzati, sociális, irodalmi téren nem volt oly nagy s oly apró jelenség, mely neki igen nagy vagy igen csekély leendett. Őt minden érdeklé; ő mindent akart tudni, és mindent tudott. A mi végre, tekintve magas connexióit, s gyakori

látogatóinak polgári s társadalmi állását, nem oly nagy csoda!

Azonban én sem éltem behúnyt szemmel Bécsben. Nem lettem volna magyar ember, ha a politika nem lett volna szakmám. És igy egy s más észrevételt én is tehették, mely Széchenyit érdeklé.

Midőn elmenni készültem, szivélyesen hítt meg, hogy őt máskor is látogassam meg „barlangjában;“ — „egyelőre maradjunk annál — ugymond — hogy pölöskei inspectornak jelentesse be magát, okaim vannak rá; — tevé hozzá — ezek az emberek — az őröket értette — zsoldomban vannak ugyan; de az ember nem vigyázhat eléggé. God bless You!“

Én nem tudtam elhatározni, általános bizalmatlanság-e, vagy azon hiedelem, hogy ő folytonos lesködés tárgya, vagy csak homályos üldöztetési ábránd-e, mely ily túlságos, s kézzelfoghatólag sikertelen elővigyázatra inti? — elég az hozzá 10 óra felé járt az idő, midőn elhagytam, erősen fölizgatottan a találkozás által; melyet nem sokára más, és több követett. Majd egy kis levélke, majd egy szóbeli üzenet jeles fiai által — Döblingbe szólított; s én kedves kötelességnek tartám, ha csak rövid negyedórára is szórakoztatni a világból önmagát számüzött férfiút.

II.

Széchenyi utja a döblingi intézetbe s ott töltött első évei. (1848—1852.)

Én Széchenyinek, a kedélybeteg öreg embernek végnapjait irom le; ott kell tehát kezdenem, hol Széchenyinek, az államférfinak története meg szakad.

A mi e között és a döblingi tébolyda között fekszik, az kevés, de a legerősb lelket is mélyen megrázó.

Két jeles hazánkfia jegyzette föl ezen átmenetnek válságos pillanatait, — b. Kemény Zsigmond,*) — és a gróf sok évi házi orvosa s barátja Dr. Balogh Pál.

Az 1848-ki septemberi napokban, mint tudjuk, a forradalmi politika, s annak merész hivei már túlsúlylyal birtak a ministeriumban is, melynek Széchenyi is — szíve ellenére — tagja volt.

Ez időtájban találkozék b. Kemény egy barátjánál Széchenyivel, s ezt irja róla:

*) Széchenyi jellem- és életirásában — a „Magyar szónokok és statusférfiak könyvé"-ben (Pest, 1851. Heckenast G.).

„Ő — Széchenyi — lázas ingerültséggel beszélé, miként Kossuth Budavárát véletlen megrohanás által elfoglalni, vagy a mint kifejezte „a nemzet számára biztosítani“ akarja. Ezért kravalt készit. Háromezer brüsseli fegyvere van elrejtve, melyet az állomány költségén hozatott, de kézbe nem szolgáltata. A nádor értesült az egész tervről; azonban fél minden eldöntő lépésektől.

„Míg Széchenyi a történteket elmondá, gerjedtsége percenként növekedett. Kezének üterei kiemelkedtek, s majdnem bogot formálának. „„Én a csillagokból olvasok, — kiáltott könyezve föl. — Vér, és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetlenül és őrülten. Keresztet rajzolnak a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit épitének. Ah — az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetükkel vonúl végig a Kossuth neve — flagellum dei!““*)

„Mi biztattuk, kicsinyitettük a veszélyt; de kértük, menjen rögtön a nádorhoz, a körülmények szerinti intézkedés végett.

„Ő este 9 órakor kocsijába fogatott, igérvén, hogy visszajövet hozzánk betér, az eredményekről tudósitani.

*) Isten ostora.

„Én tizenegy utánig vártam; akkor haza kellett mennem.

„Hallám, hogy éjfélkor érkezve haza, a legmélyebb izgalmak közt virasztott; s a nádor nézeteivel elégületlen volt.

„Másnap sem találkozhattam vele.

„Azután rögtön Bécsbe indulék, s negyvennyolcz órával később hallám, hogy Széchenyi is oda érkezett mint — őrült."

Széchenyi ezen utazásának történetét Dr. Balogh Pál előadá a „Közlöny" 1848. szeptember 20-ki számában, — az akkori viszonyokra való tekintettel.*) E tudósitást következő adatok egészítik ki:

---

*) Dr. Balogh Pál nyilatkozata gróf Széchenyi István lelki állapotárol, a „Közlöny" 1848-dik évi september 20-iki számában:

„Gróf Széchenyi István."

„Az ujabbkori események váratlan kifejlései és rendkivüliségei minden érző kebelre mondhatlan hatást gyakoroltak. Nincs köztünk senki, kinek lelkülete azok által kisebb nagyobb változást ne szenvedett volna. És még korán sincs vége a drámának! Senki sem számithatja ki, miként jutand el az átalakulás vészteljes viharai közt az uj aranykor élvezéséhez. Mert a sors nem szokta olcsón adni javait, egyeseknek ugy mint nemzeteknek. Szerencsés az, ki cum mente sana in corpore sano juthatand el a mindnyájunk által buzgón óhajtott, de csak becsületteljes uton kivívandó

Körülbelől a b. Kemény által jelzett napokban Széchenyi magához hivatá Dr. Balogh Pált.

Széchenyi sebes léptekkel, nagy izgalomban futott föl s alá termeiben, fejével s ökleivel ütötte a falat, s az ablakon kiugrani mutatott szándékot. Dr. Baloghnak sikerült rábeszélni, hogy hagyja el Pestet,

---

béke oasisához. Ezen szerencsében, fájdalom! nem részesülhete hazánkfiainak legnagyobbika s átalakulásunk legrégibb hőse gr. Széchenyi István, ki élete legfőbb feladatául tüzé ki, boldognak és nagynak látni e hont, az oly rég s oly sokkép zaklatottat.

A néhány hónap előtt kifejlett világrenditő események, melyek által egy egész lap fordult meg Eurropa sorskönyvében, a nagy férfiu folytonos küzdelmek közt levő elméjére megrázó hatással voltak, s felszólittatván ő is nemzetünk életbárkájának vezetésére, aggodalmi nőttön nőttek, midőn látta minden emberi kiszámitások csalékonyságát, s midőn látta, miként esküdt össze ármány és cselszövény, árulás és gazság az oly szerencsésen kivivott szabadság megbuktatására. A naponkint vészteljesben tornyosodó felhők imádott hona láthatárán visszatükröződtek lelkében, s ő, ki a béke olajágával ohajtá legyőzni hazánk daemonait borzasztó sejtelmeket érze keletkezni keblében, midőn az alacsony . . . . . . cselszövények és ármányok által gyujtatott polgári háboru lángjai csapkodni kezdének az egekre s pusztítani szép hazánk virágzó határait.

Lelkének folytonos feszülésben volt hurjai lankadni kezdének, s ő, ki hona javáért oly fáradhatlan tevékenységet tanusitott, ki nem olcsó szavakkal, hanem nagy tettek

menjen Bécsbe; sőt kértére beleegyezett, hogy ő is elkisérendi oda. — Kinos út lehetett ez mind a hazafias érzületü s a gróf iránt annyira ragaszkodó orvosra, mind pedig, s még inkább az előbbire nézve.

Vörösvárt kiszállván a kocsiból, Széchenyi elfutott, a földeken át, s oly gyorsan, hogy a cselé-

---

kel bizonyítá be jelleme valóságos becsét, naponkint szenvedélyesb szerepet kezde játszani.

Bizodalma a nemzet sorsába csökkenni kezdett, s a láthatár, melyen epedve várjuk mindnyájan nemzetünk nagyságának fénysugarait fellövelni, előtte naponként sötétebb homályba merült. Mint kinek lelke a legborzasztóbb vészjóslatokkal teljes, ugy növekedének a nagy férfiu szorongatásai és nyugtalanságai.

Családja pár hét előtt nyári lakába költözött, s ő ezen lelki levertségben magára hagy(at)va, az aggodalmak és szorongattatások kinjai közt élt, s minden kedvetlen hir, minden nem várt esemény megrezzentette keble hurjait.

Az annyi küzdelmek közt renditheten hős ezuttal ingadozni kezdett. Folytonos álmatlan éjjeli virrasztásai közt nem látott ő egyebet, mint rémképeket, melyek ellen lelke diadalt vivni ki képes többé nem vala. És ezen lelki küzdelmekhez azon gondolat csatlakozott legkínosb hatással, hogy imádott hazája veszedelmének legfőbb oka ő maga, ő ébresztvén fel a nemzetet százados álmából. Ha magas lelki ereje legyőzé is ottan a tulságos képzeletek s kinos gondolatok furdalásait, annál nagyobb rohammal támadák meg azok egész valóját, s a legkeserűbb kitörésekre nyujtának alkalmat. Ilyenkor minden józan előterjesztés, min-

dekkel alig lehetett utólérni. De rábeszélések után ismét megszelidült s visszajött, és az utazás tovább folyt.

Később Balogh ur tőrt vőn észre a grófnál, melyet az rejtegetett; s nem is adott ide Balogh kértére; hanem biztositá őt, hogy nem teend ma-

---

den nyugtató szó sikertelen volt. Az étvágy már régóta elhagyá.

Folyó hó 4-én kijelentém a grófnak, hogy ha egészségét visszanyerni kivánja, innen tüstént távoznia kell; hogy gyógyulásának mulhatlan feltétele mennél távolabb menni a fővárostól, hol minden szó, minden találkozás csak nagyobb zavarba hozza elhangult lelki tehetségeit; de a gróf nem vala hajlandó az üdvös tanács elfogadására. Nem akarta hinni, hogy beteg. Az ingerültség pirjával festett arcot mutató tükör folytonos csalódásban tartá őt. Csak következetes sürgetések, többszöri szándékváltoztatások után, szülének végre benne elhatározást. Másnap (kedden) csakugyan kocsira ült a gróf társaságomban, nem határozva még hová és merre, de Buda alig vala hátunk megett, s már a gróf leszállt, vagyis inkább kiszökött a kocsiból, kijelentvén, hogy nem megy egy tapodtat sem, hogy visszatér Pestre, hogy mint minister, helyét el nem hagyhatja, s hogy ő együtt kiván veszni, ha kell, hontársaival. Csak erélyes sürgetések után sikerült őt reá birni, hogy ismét kocsiba üljön. A haladás azonban csak nevelé a gróf sötét melancholiáját. Szüntelen hazája szerencsétlenségét emlegeté, s egész komolysággal fejtegeté, mikép nincs többé menekülés nemzetünkre nézve. Beteg képzeleteinek tükrében már látta ő hazánk fővárosát ellenséges vad csordák által el-

gában kárt. Később önszántából átadá neki a tőrt.

Útközben nyugtalan vala a gróf; s sokat beszélt életéből. Esztergomban ebédközben egész nyugodtan elhagyja az asztalt, mondván, hogy mindjárt visszajön. De nem jött; s dr. Balogh sietett őt fölkeresni. Meg is találta a fasorok közt, hol ko-

---

pusztitva; a század egyik legpompásabb mestermüvét, a buda-pesti lánchidat a hullámok mélyébe temetve, s mint Marius Carthago düledékein, ugy képzelé ő magát elpusztult hazája romjain. És mikor a szerencsétlen grófot meglepi az eszelősség haragja — mint Esquirol a dühöt nevezi — az eltorzult arc barázdáin gyakran a kétségbeesés keserü könyei görgedeznek le. — Ilyenkor gyakran megkisérté őt az öngyilkosság daemona is, de lelki ereje nem engedé lesülyedni őt, a rosz játékosok ezen utolsó menhelyéhez, mint Napoleon nevezé. Ellenben számtalanszor nyilvánitá mi örömmel ölelné a halált, mint ki már gyógyithatlan, s ki többé hazájának hasznos tagja nem lehet. S mi lelki szenvedéseit a legmagasb fokra emeli, az azon vallásos tulingerültség, mely a szemrehányások keserü fulánkjait mérges nyilakká változtatja. Ily leirhatlan kinos gyötrelmek közt, mint a gróf sokszor nyilvánitá, többszöri huzakodások és ellenszegülések után, s a legdühösb rohamok gyakori kitörései közt, de mégis szerencsésen jutottunk Döblingbe, hol őt további orvosi felügyelés alá adtam át. Vérző szivvel hagyám lelki küzdelmei közt hazám nagy polgárát, távol kedvelt családjától s idegen arcoktól környezve, kik nem értik lelke magas vágyait, s nem osztoznak keble nemes érzelmeiben.

Mint a nemes gróf házi orvosa, kötelességemnek tar-

csijaik állták. A komornyik azt beszélé a doctornak, hogy a gróf a kocsiból pisztolyt vőn ki, s magát agyonlőni akará; de sikerült őt visszatartani.

Az orvos ekkor, hogy szórakoztassa, sétálni indult vele. Széchenyi azonban egyszerre neki iram-

tottam, mindezt némi részletességgel közölni a közönséggel, különösen azon gyöngédtelenek irányában, kik felejtve nagy hazánkfiának halhatlan érdemeit, felejtve hogy ő ujjászületésünk történetében oly fénypontot foglal el, nem átallották őt, kit leláncolt Prometheusként, hona vészteljes sorsáni kétségbeesése, mardosó féreg gyanánt gyötör, alacsony gúnyaik, gyanusitásaik és rágalmaik tárgyául tüzni ki.

Hazánk, mely nagy férfiakban oly szegény, mint tétlen szóhősökben gazdag, méltán fájlalhatja egy oly fiának szerencsétlenségét, kinek keble tettdús életének minden percében csak hazája dicsőségeért és boldogságaért dobogott, ki ezért annyit áldozott, mint századok lefolyta alatt egy magyar sem, s ki most is ezer örömmel váltaná meg élete árán hona megszabadulását.

Meg is vagyok győződve, hogy hazám nemesb keblü polgárai közt nincsen egy sem, ki a nemes gróf halhatatlan érdemei iránti hálaérzetében buzgón ne óhajtaná, hogy az egén borongó sötét felhők minél előbbi szétoszlásával, oszoljanak el a gróf lelkéről is azon sötét felhők, melyek most annak tehetségeit oly kinos zsibbadásban tartják, s hogy a gróf léphessen fel ismét minél előbb a nagytettek szinpadára, melyen ő annyi éveken át oly fényt árasztva müködött, s melyen őt minden honszerető polgár oly bús szivvel nélkülözi. Balogh Pál.

ott a Dunának, és elérvén a hajóhidat, arról leugrott a folyóba. . .

Szerencsére egy teherhajó érkezett épen fölülről, s azonnal csónakot bocsátott el, melyben a grófot ki is fogták.

Semmi sem jellemzi jobban Széchenyi causticus léleksajátságát mint az, hogy midőn e gyászos tett után átöltözék, ezen megjegyzésre fakadt: „Minő bolondot tettem most; ezen emberek mind tudják itt, hogy jó úszó vagyok.“

Az esztergomi alispán s főpapok marasztalták, hogy háljon a primási épületben; de alig volt ott, ismét nyugtalan lőn; s tovább utazást sürgetett.

Győrben találkozék nejével, ki őt Bécsbe kisérni óhajtá; de ő azt meg nem engedte.

Mosonyig meglehetősen haladtak előre. A gróf nyugtalan volt ugyan, de rohamok nélküli állapotban. Ott megérkezve azonban, ismét kiugrott a kocsiból s lármázva s kiabálva futott végig a főutcán, hogy ő „ég;“ s oly dühöngésbe jött, hogy kezeit lábait meg kelle kötözni törülközőkkel, s ágyba fektetni. A főre alkalmazott hideg borogatások után némileg enyhült állapota; s Bécsig tűrhetőn viselé magát.

Azonban alig érkezett meg Döblingben a számára rendelt szobába, oly őrjöngő dühbe jött, hogy megkötözni kelle.

Döblingben létének első időszakáról egyedül az intézettulajdonos dr. Görgennek hivatalos vallomásai után értesülhetünk; mert az intézet két alorvosa, dr. Guszmann R. és dr. Goldberg, kik Széchenyinek ott időzéséről egyetmást följegyeztek, csak későbbi években kerültek oda; — ápolói pedig — Brach és Bichler, egyszerü létökre különös figyelemre méltó dolgot nem mondhattak róla.

De dr. Görgen maga oly korlátolt elméjü s trivialis lelkü férfiu volt, hogy, mint később látni fogjuk, Széchenyi lelki s kedélyállapotát fölfogni vagy megérteni távolról sem volt képes; s e szerint dr. Görgen adatai egyedűl a mennyiben a beteg Széchenyinek külső jelenségére s viseletére, és physikumára vonatkoznak, birnak érdekkel. Szellemi vagy kedélybeli állapotáról csak fölületesen, vagy épen badarul emlékezik.

Ebbeli állitásunk igazolására elég nehány sort idézni azon parerebői, — melyben Görgen nagy betegének az intézetbe jöttekor lelki állapotát ecseteli:

„A beteg beszédei — mania desperatoriara mutattak, u. m. vallásos alappal. Szakadatlanúl vádolá magát, hogy ő hazáját elárulta, az uralkodó házat elárulta, hogy az épen kitörni készülő borzasztó forradalmat ő idézte elő a demokratiai párttal való tetszelgése által sat.“ (?)

Igy Széchenyi őrültségében sem beszélt. Az őrültnek énje megzavarodik; de azért önmagának reflexusa. — Miféle demokratiai párttal tetszelgett Széchenyi? .. Ez nyilván csak Görgen homályos fölfogása arról, mit Széchenyitől hallhatott, de nem értett; s minek csak alapja igaz; — t. i. az, hogy Széchenyi kétségbeesett a haza sorsa fölött; s hogy annak veszte miatt önmagát, saját munkásságát, melylyel a nemzetet szunyadtából haladásra ébresztette — okolta; s hogy ő — ki mindig vallásos volt — az Istennel való kibékülést lehetlennek tartá, oly borzasztóknak hivé bűneit.

Ezen s hasonló gyötrelmek közt hánykódott elsötétült szelleme.

Görgen azt irja, hogy Széchenyinek az intézetbe érkeztekor kezei lábai kötözve voltak. Ez ellenkezik dr. Balogh előadásával. Melyiknek lehet igaza, könnyü eltalálni, miután dr. Görgen, saját assistense dr. Goldberg bizonysága szerint — anynyira feledékeny volt, hogy míg egy szobából kiment, már elfeledé, mit rendelt valamelyik betegnek.

Annyit az intézet szolgái is bizonyítanak, hogy Széchenyi az intézetbe jöttekor annyira dühöngött, hogy az ágyra lekötözni kelle. És pedig gyakrabban kellett ennek történni, legkivált azért, mert szokása volt fejét a falhoz vágni, vagy fejé-

vel a falnak futni, nyilván öngyilkossági szándékban.

Ottlétének első napjai és hetei borzasztók lehettek.

Izgatott idegei, őrjöngésig fokozott képzelődése, önvádjai, lelki furdalásai, leirhatlan félelmei, miknek rohamában botot ragadott, s hátát a falnak támasztva, dühösen védte magát láthatlan támadói ellen, — ezen kórállapotok forrása — a politikai eseményekben, a haza akkori állapotaiban levén: — ha elgondoljuk, hogy nem sokára Döblingbe jötte után következtek be a bécsi forradalom válságos napjai, a magyar seregeknek Schwechatig nyomulása, midőn egyes ütközetek és ágyúzások zaja a magas dombon, s a városon kivül fekvő intézetben közelről voltak hallhatók, majd a város bombáztatása Windischgrätz által . . . képzelhető, mondom, hogy mindez mily hatást tőn a szerencsétlen beteg testére és lelkére!

A zaj nehány hét mulva elnémult. „La paix régnait a Varsovie.“ A Döblingi tébolyda külnyugalma helyreállt, vele alább hagytak a gróf őrjöngési rohamai. Tompa fásultság állt helyébe; s teles közöny a világ iránt.

Senkit sem bocsátott magához; még imádott nejét sem, ki octóber óta koronkint bejött Czenkről; s kisérletet tőn boldogtalan férjéhez juthatni,

s talán lelki fájdalmait enyhiteni; mert hisz a szeretet mindig remél.

Ezen apathia kiterjedt a gróf physikai lételére is. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vevé észre, hogy fehérruhát kellene váltani; mozsdásra rábeszélni kelle; haját s körmét kényszerrel kelle levágni. Asztalnál, ha senki nem figyelmezteté, markával evett. Napközben, mint bús oroszlán vas ketrecében, föl alá járt szobájában, selyem zsebkendőit tépdesve, s egymásután rongyokra szakgatva.

Majd ismét csacska lőn. Az intézettulajdonossal, segédorvosokkal, a betegápolókkal s őrökkel folyvást beszélt, de rendesen ő maga, s senkit szóhoz jutni nem engedve. A mi lelkét nyomta — azt végtelen ismétlésekben ujra meg ujra kitárta előttök, nem törődve azzal, értik-e fájdalmát? fölfogják-e a mit elbeszél? önvádak politikai multja miatt, hogy a hazát ő veszté el, — hogy nem kell vala a nemzetet életre ébresztenie, — hogy nem kell vala Kossuth-al szembeszállnia, — hogy nem kell vala neki a ministeriumba lépnie, — hogy ezen s egyébb bűneit Isten soha nem fogja neki megbocsátani . . . ezen zavarteljes szent fájdalmakat önté ki folyvást az őt környező tudatlanok profanus füleibe.

Ezen állatihoz közelítő állapot pár évig tartott, míg a kór önmagát kimerité. A gróf elevenen eltemetkezett, utóbb szobáiból ki sem ment. Csak egy izben történt 1850-ben, hogy a gróf dr. Görgen kiséretében bebajtatott a városba, ott lakó családját meglátogatni. E látogatásról a grófi családon kivül máig is csak kevesen tudnak. A gróf feldúlt külsejével, kisírt szemeivel, beteg kinézésével s kifogyhatlan önvádaival megrémité mély gyászba merült családját, melynek körében egy órát töltvén, ismét visszament Döblingbe, honnan többé nem is jött be a városba.

Lassankint még is unni kezdé magát, s szórakozást keresett. Elkezdett a betegápolókkal malmot huzni, vagy farkas és kecskét játszani, ostáblázni, — s annyira belehevült a játékba esténként, hogy aludni menni is elfeledett.

E játékok természetszerint fölébreszték benne a shak iránti régi szenvedélyét. Az 1850-ki é után nehány évet, mondhatni, csaknem kizárólagosan shakjátékban tölté.

Egy fiatal ember fogadtatott föl jó fizetésért, egy szerény s mivelt magyar ifju. Asbóth volt a neve. A műegyetemen tanult s magán-nyelvtanitásnak szentelte a napnak üresen maradt óráit. Az esti órákban pedig kijárt nagy betegünkhöz. Ezzel shakkozott esti hat órától fogva nehány

óráig, — majd éjfélig, gyakran hajnalig. Akkor a szegény fiu egy földszinti szobában számára készült ágyba feküdt, s alig nehány órai alvás után ismét bement a városba, tanulmányai után.

Persze az ifju test e rendkivüli erőlködést soká nem birhatta el. Talán más kór-okok is működtek benne. Álmatlanságba esett, ereje láthatólag fogyni kezdett. El el maradozott Döblingből; azt mondák — beteg. Egyszerre hire jött, hogy megőrült. Szerencséjére nem sokára meg is halt.

A mi az agg betegnek üdülést, az az egészséges ifjunak kórt s halált okozott.

Széchenyi, ki előtt el sem titkolák ez eseményt, nagyon sajnálta az ifjut, ki iránt nagy vonzalommal viseltetett.

De nem ezen ifju volt az első személy, kit Széchenyi — lelki állapota javulván — magához bocsátott.

Láttuk e javulás mily lassú volt; arányban volt az a kór nagyságával, melyet imént nehány vonásban ecseteltünk; s melyet fokozták testi bajai, — máj és vese baja, csaknem teljes álmatlansága, s minden ételnek egy ideig makacs elutasítása, — s láttuk — mint a testi tápot — ugy s még kitartóbban, évekig utasítá el magától az erkölcsit, a szellemi és szivbeli vigaszt. Kiket az életben leginkább szeretett — nejét s gyermekeit

— legkevesbé óhajtá látni, s utálni látszék még a találkozás gondolatát is.

Az idő hatalmas orvos, mondják.

Hanem erős organismus kell hogy legyen, mely az idő lassan ható gyógyszerét megbirja; és Széchenyi erős organisatióval birt. Széchenyi teste és lelke csak leroskadott, a hol másé megtört volna. Ő elájult, hol más meghalt volna. Meggörnyedt, de nem tört meg. Lassankint fölemelé ő magát. Ámbár ... egykori magaslatáig többé soha.

Lassanként a shak kezdé ki nem elégiteni. Mintha csak a shakkal ébredtek volna föl lelki-erői- szellemi érdekeltsége és az emberek utáni vágya. 1852—3-ban állt be e fordulat.

Első, vagy az elsők egyike, kit látni óhajtott, Lonovics érsek volt, ki a számüzött visszavonultságában élt akkor Bécsben, — „belebbezve", mint a civilisatori törvénykezés szótárában mondák.

Széchenyi vallás dolgában is józannak látszék, s elfogulatlannak. Néha, de ritkán, egy-egy frivol élcet ejtett tán az egyháziakra. De komoly hangulatában, lelke mélyében vallásos és katholikus volt. Lelki éjének gyötrelmei is az Isten félelmével voltak kapcsolatban. A miért is könnyen meg tudom fogni, hogy az első ember, kit látni, ki előtt szivének hosszas és zavaros kinszenvedé-

seit kitárni, kivel könnyeit közleni óhajtá — Lonovics érsek volt, az ép oly művelt elméjü, a mily tiszta lelkü s szeplőtelen papi jellemü férfi, kit régi barátságon kivül azon uj kötelék is füzött hozzá, hogy ő is a haza iránti szeretetért bünhödik.

1853 óta nejének és gyermekeinek látogatásán kivül mások társaságában is kezdett örömet élvezni; ámbár csak rövid ideig társalgott egygyel, s láthatólag sietett ismét őt eltávolitani. Sejtelmem szerint a gróf mintegy kisértgette elmebeli erejét, — mit s mennyit bir meg? s midőn bizalmatlan volt önmagához — véget vetni sietett a társalgásnak. Legalább gyakorlati ügyekről, jószágai kezeléséről eleinte tiszteivel, kik hozzá bejárni kezdtek, sem akart szóba ereszkedni. „Minek — ugymond — ugy is tönkre jutunk, s koldusbotra jő a magyar nemesség.“

Azonban a gróf láthatólag üdült. A külvilág iránti érdeke nőttön nőtt. Mindenkit, a ki keresé, magához bocsátott. Társalgása kezdett nyugodt, elmés, vonzó lenni. Grotesk valami mindég volt modorában, — csak Görgen tartotta azt tébolyodottsága jelének.

Szellemi tevékenysége is fejlődött. Irni kezdett és olvasni. Külsejére gondot kezdett forditani, meze mindig válogatott, de pongyola volt, minőnek fönnebb leirám. Kopaszodó fejét betakarni

akarva, de azon meleget nem türhetve, papir fövegeket hordott, melyek kék, vörös, fehér, sárga szeletekből voltak fonva; — s miket maga „bolondsipkák“-nak nevezett, s formájokról itélve méltán; ámbár célszerüek valának szobában.

Időközben a gróf átszállásoltatott; az az négy szoba adatott még az eddigihez; ugy hogy saját, a többi épülettől teljesen különvált laka, külön bejárata s lépcsőzete volt.

E szerencsés haladás a gróf nejében és családjában mindig ébren tartá annak reményét, hogy előbb utóbb elhagyandja szomoru fogházát.

Kegyetlenül csalatott remény!

III.

Aránylag-derült napok 1853-től 1860-ki marciusig.

Ha most visszaemlékezem azon változatos órákra, miket három év folytán Széchenyi István körében töltök, kimondhatlanul sajnálom, hogy azokról rendes naplót nem vezettem, s nem jegyeztem föl társalgásunk tárgyait, annyi jeles gondolatát, bölcs vagy eredeti mondatait, grotesk ötleteit, élceit, adomáit, vagy gazdag életének reminiscentiáit. Mily kincs volna most kezemben!

De ha egyes részletek el is tüntek emlékemből, életmódja Döblingben, érintkezése, tettei, gondolkozása, s érzülete egészben véve elevenen áll kegyeletteljes emlékem előtt.

Eleinte ritkán s többnyire este mentem ki látogatására, mert ugy kivánta volt; gyakran csak éjfél tájban hagytam el őt, s ballagtam a hózivatarban vissza Bécsbe. De meghivásai mind sürübbek lőnek; később alig mult el 8—14 nap, hogy megne hivott volna; majd a nap minden órájában, ebéden estelin s a legkülönnemübb társaságban

fordultam meg nála; és igy lőn szellemdus változatos társasága lassankint Bécsi lételem kiegészitője, ugy hogy midőn elhunyt, nem a nagy férfiu, de reám nézve idegen ember tünt el előlem, hanem halála betölthetlen ürt hagyott lételemben.

Az 1848—1857 közötti borzasztó multjáról akkor még igen keveset tudtam. Én ő benne az évek és testi s lelki fáradalmainak és szenvedéseinek sulya alatt meggörnyedt férfit találtam; állitólagos tébolya vagy őrültsége rejtély volt előttem. Némelyek szerint fölüdült belőle, mások szerint nem gyógyult még meg; ismét mások szerint — egész őrjöngési vagy tébolyodottsági története mese volt, és szinjáték. Mit tarték én lelki s elmebeli állapotáról, s mit tartok ma is? az utolsó feje zetben lesz helyén kifejtenem.

Annyi áll, hogy a gróf higgadtsága, éles és távollátása a nagy politikai s emberiségi dolgokban a réginek látszék. Élvezet és tanulság mindig volt társalgásában.

Álmatlanságban szenvedvén, — alig aludt 3 órát éjent — mi ismét testi bajainak következése volt, nagy tevékenységre volt utalva, hogy betöltse a hosszu napot. Korán reggel kelt; hidegen fördött, télen nyáron; s minden oldalon kertre nyiló valamennyi ablakait fölnyittatván — föl alá sétált szobái során, mig számitása, vagy erejének

állapota szerint negyed, fél, vagy egész mértföldnyit nem járt; mit rendesen el szokott mondani panaszolva vagy dicsekedve. Kiszámitá, hogy itt létének egész ideje alatt hány mértföldet járt, s ha nem csalódom, az európai kontinenst kétszer megkerülte volna.

Azután irt és olvasott. Reggelizett; s ismét irt és olvasott. Egész nap, s sokszor fél éjjel. Nem csoda, ha mindent tudott is mindent ismert, a mi sajtó alól az egész világon kikerült. Nehány látogató fogadása ebéd előtt és után, kik 1858 óta mind szaporábban jöttek; estenkint a shak, melyben sokszor a bérelt játszó társon kivül több műkedvellőt fárasztott ki, — ki többnyire fiai egyike vala. — Ámbár a shak-játék szenvedélye nem jó jel vala kedély s idegállapotára nézve. Midőn még igen beteg vala, 5—6 évek előtt, reggtől éjfélig játszott. Midőn kedélye 1860 marcius 3-ka után ismét elborult, s önmagát kerülte, ismét a shakban keresett szórakozást.

De 21 órát 24-ből nem tölthet az ember komoly munkával; továbbá a változás utáni vágy, mely az emberben van, nehezen elégithetők ki, ha az ember állandón szobáiba zárkozott. A külvilág jeleneteinek változását tehát neki valamivel pótolni kelle. És igy szobái tele voltak rakva holmi apró csecsebecsékkel, porcellán alakokkal, bizarr figu-

rákkal, torzképekkel, szekrényekkel, tintatartókkal, s órákkal, melyek mind ütöttek.

Ő neki még több oka volt mint másnak magát elbóditani, s szórakoztatni!

Igen sokat irt. Kiterjedt levelezésén kivül, rendesen irta Naplóját; irt hirlapi cikkeket, röpiratot, könyveket, mikről alább lesz szó.

Midőn én kezdék hozzá járni, már a közügyek iránti élénk részvételben találtam őt, s csaknem lázas tevékenységben.

A politikai viszonyok, mint képzelhető, előzetesen érdekelték. A központi kormány tevékenységének annál szigorubb birálója volt, mivel azt mint magyar gyűlölé is. De magas connexioi által annak titkosabb fogásairól s baklövéseiről is értesülve levén, — érdekes volt hallgatni kimerithetlen philippikáját.

Egyébiránt szivtelen örökös nem várhatta nyugtalanabb türelmetlenséggel a gazdag testator halálát, mint Széchenyi a Bach-rendszer bukását. Naponként leste s jegyezte kis és nagy hibáit, tetteit és mulasztásait, mint csillagász vagy időjós az égi jeleket.

Egyszer különösen emlékszem, hogy jöttömkor a „Wiener Zeitung"-gal kezében fogadott.

„Nézze csak, mivel mulattam ma egész délután?" s ezzel elém tartá a lapot, hol kék rajzónnal aláhuzta az első cikk föliratát: az államháztartás kimutatása 1858-dik évről volt az.

Miután annak főszámtételeit a szakavatottnak tekintélyével recapitulálta, s dacára az év végén beállt ezüst agio-szünetnek, pénzügyeink kétségbeejtő állapotát nehány vonással igazolta, gunykacajra fakadt:

„Lássa, milyen szamarak ezek a Bruckok és Bachok! ki kényszeriti őket, hogy évenkint közzétegyék ezen államkimutatást? Senki. Absolute kormányoznak, s alkotmányosdit játszanak a budget kimutatásával. Meztelenül kitárják bajaikat. Ha hallgatnának vele, sokkal okosabban tennének. Ide kellene jönni b. Brucknak a bolondok házába. Itt volna az ő helye. Metternich mennyivel okosabb volt. Nem közlött az semmit. Ha pénz kellett — nyomtatták a bankót. Egyébiránt majd oda jutnak ezek is! — Ha pénz kell — s sehol nem kapnak — nyomtatni fognak!"

A kül- és belpolitika napi fordulatait hasonló caustikus és gúnyoros modorban gyakran talán elfogultan, de mindig szellemdúsan tárgyalta.

Midőn Magyarországban a kormányzat elleni tettleges ellenállás első symptomái — a nemzeti öltözet és a protestantismus ügyében — kezdtek nyilvánulni, — aggodalmai nőttek. Félt, hogy a mozgalom élére meggondolatlan fiatalság fog tolakodni, és vezérszerepet vinni. A fiatalság és az utca terrorismusa ellen 1848 előtti keserüsége ébredt föl, midőn a nemzeti szinházban történt demonstratiót meghallotta — mely, ha nem csalódom, mindössze abból állt, hogy a szózat énekeltetett el, s egy ifjunak fölhivására mindenkinek — még a páholyokban is — fölállni kelle, s állva hallgatni végig a hymnust.

Különben is ő nagy bölcsen és előrelátón — óvatosságot tartott szükségesnek. Nem egyszer mondá, célzással az uralkodott, de már bomló kormányrendszerre: „Vigyáznunk kell; a döglő elefánt még egy nagyot rughat."

És valóban nagyot is rugott, pedig midőn már dögnek tartaték.

Nagy részvétet fejtett ki a magyar öltözet divatba hozatala iránt. Nézetei ebben is gyakorlatiak voltak. Olcsóságra fekteté a fősulyt, hogy a szegényebbek se kénytelenittessenek azt nélkülözni, s a divat általánossá váljon. Egyszerünek és módositha-

tónak óhajtá a magyar ruhát, hogy szabását a korhoz, a napi munka gyakorlati igényeihez lehessen alkalmazni. „Nem lehetünk mindnyáján főispánok, nem járhatunk mindnyájan spanyol grandezzaval; hanem ezen iparos korszakban lótni futni is kell — a mi ugyan furcsán veszi ki magát oly feszes és majestoso öltözetben mint ezek —" s néhány divatképre mutatott.

Gombokat küldetett magának T. J. által; s azokat szépeknek találta, — de onix és carniol-féle compositiók levén, drágálta. „Nem kell luxus-ruhát csinálni belőle, hanem mindennap használhatót, — úgy is koldusok vagyunk —" tevé hozzá.

Hogy a magyar irodalom mennyire érdeklé, már föntebb emlitém. Minden magyar nyomtatványt megvőn, s érdeme szerint több kevesebb figyelemmel átnézett.

De különösen szerette az „Üstököst", s a „Bolond Miska naptárát." Az előbbiből többi közt valódi gyönyörérzettel szavalta maga Kakas Mártonnak „szegény frakk" cimű költeményét, és nem csak egy izben.

A „Bolond Miska 1859-ki naptárából", mely épen megjelent, fölolvasám neki „X-megye tiszti-

kara névtárát“ — melyet, mellékesen megjegyezve, magam irtam volt bele, s mely itt következik:

„X-megye tisztikara:“

Megyefőnök:	Aerger.
Elnök:	Berger.
Törvényszéki tanácsosok:	Hunger Leider.
Titkárok:	Kolácsek Konopácsek Mlnek Zafranek.
Fogalmazók:	Przbrzcsek Krszticsek Zaduba Hudoba Zahrada és a többi.

Soha oly jóizűn nem hallám nevetni, mint e schematismusnak; hahotázott, hogy könybe lábbadtak szemei.

Különösen érdeklé a nemzeti szinház. Azon dicséreteket, miket esetleg egy vagy más szinészre vagy szinésznőre valamely lap szinbirálatában talált, föltétlenül hitte; s örvendett a magyar szinészet emelkedésének. Én bűnnek tartottam volna e jótékony hitében háborgatni.

A német szinészetről — és méltán — igen becsmérlőleg szólt. A német pedans formáit, álpáthoszát, szögletességét s leleményének szegénysé-

gét méltán gúnyolta. De ő tovább ment, s a német szinészet hanyatlásából a nemzet elaggott voltára és szellemi kimerültségére következtetett. Ezt én tulzásnak tartám; tekintettel tudományos, történelmi és természettani ifju iskolájára, mondhatni regeneratiójára, melynek még ma ugy szólván csak kezdetén vagyunk, s mely a német irodalomnak nagyobb, fényesebb jövőt, és mindenesetre praktikusabb hatályt igér, mintsem a multban vala.

Ödön grófnak egy ideig német nevelője volt. Az igaz, hogy azokról itélve, a miket róla hallék, mintapéldánya lehetett egy paedagóggá csontosult német szobatudósnak. A gróf ezer adomát tudott róla, miknek nevetségeit mind az összes német nemzetre vitte vissza

Többi közt egy izben külföldön utazott a tudós tudor Ödön gróf kiséretében. Visszajövet a gróf sokalta az uton tett költekezést; s fartatta a doctort ez és azon positionak fölösleges vagy fényűző volta miatt; mi ellen a doctor azzal védte magát, hogy gróf Széchenyi levén utitársa, annak rangjához illőleg kelle élni! (Standesgemäss.) Az öreg ur azonban erre még kegyetlenebbül szoritotta a tudóst, hogy „mit nevez ő standesgemässnek?“ — hogy többet kell-e valakinek enni és inni, vagy ugyanazon tárgyért többet kell-e fizetnie, mert gróf? sat.

Máskor a tudós nagy deferentiával mondá, hogy „ily nagy házban“ (t. i. mint a grófé) „Bolondok háza biz ez!“ viszonzá neki a gróf; mire az, teljesen deconcentrálva volt.

„Kimondhatatlan impraktikus ügyetlen nép ez a német; mondá sokszor Széchenyi; „egyébiránt nekünk az a szerencsénk, különben már régen elpusztitottak volna a föld szinéről.“ Nem egyszer hozzátevé eféle anti-német philippikáihoz e következő jámbor ohajtást is: „Adja Isten, hogy a németnek soha se jőjjön meg az esze!“

---

különben nemcsak kötekedő, s néha keserűn gúnyoros volt azok irányában, kiket legjobban szeretett, — hanem kedve telt benne, megtréfálni általán az embereket, kiknek gyengéit ismerte.

Valamelyik nap egy — akkoriban ellenzéki minőségében — népszerű főtisztelendő urral voltam nála ebédre hivatalos. Ő e hazánkfia jeles tulajdonságait igen nagyra becsülte, s benne a haza ügyének bajnokát tisztelte; hallván azonban, hogy ezen ur inyenc hirében áll, s szenvedélyes pezsgőkedvellő — előre föltevé magában, hogy igen egyszerü ebédet adand, s italul csak közönséges asztali bort.

Érdekes volt látni ebéd alatt a vendég várakozásából való kiábrándulását, — és hallani később a gróftól, hogy őt mennyire mulattatta az egész jelenet; — melynek magam is áldozata valék. . .

A főtisztelendő ur pedig ezen ebéd óta előbbi Széchenyi cultusával láthatólag alábbhagyott, nem sejtve, hogy a mit ő személye iránti figyelmetlenségnek tartott, az csak az öreg urnak dévaj szeszélye volt.

Egy ideig sajátságos kenyér volt asztalán, melyet leginkább csak maga evett, s mely a maga számára külön süttetett. Azt mondá, hogy angol kenyér, s igen dicsérte annak jóságát. Különössége mindössze abból állt, hogy a korpával még vegyes lisztből volt sütve. Ugy emlékszem, jól izlett nekem, vagy azért mert „angol“, vagy mivel az öreg ur dicsérte. E kenyérhez is tapad egy epizod, melyet dr. Goldberg jegyzett föl.

E kenyérrel, mint gyógyszerrel élt egy angol nyelvmester, ki azt és a használata iránt utasitó könyvet hozá a grófnak. A gróf e gyógyszert aként használta, hogy rendes eledelén kivül estenként megevett shakjáték közben vagy két fontot e nehéz emésztetű kenyérből, míg attol nagyon megbetegedett; s akko: fölhagyott a gyógymód-

dal, melyet huszárkorában kevesebb veszélylyel próbálhatott volna meg.

Mint emlitém, szolgái tulajdonkép intézetbeli őrök voltak előbb, de minthogy a gróf fizette őket, s annyi évig szolgálták már, becsületes lelkökben mély ragaszkodás vert gyökeret a gróf iránt, kit beteg állapotában ápolniok s gyakran önmaga ellen védeniök kellett; ki csendesebb óráiban velök tölté a napokat s feléjéket, malmozva vagy shakkozva, — ki végre midőn fölüdült, ámbár néha betegesen szeszélyes, de oly jó, oly nemes és bőkezű uruk vala.

A szolgák egyikét Bichler Sebestyénnek, a másikat Brach Jakabnak hitták. Amaz legjobb férfi korában álló, komoly és tisztességes kinézésü német, — emez pedig alacsony, vastag, meglehetős ostoba s verhenyeges arcú, de jó indúlatú öreg cseh ember volt.

Ez utóbbit különösen szerette a gróf mind hűsége miatt, — melyben a különben mindenki irányában gyanakodó gróf előbb megbizott mint bárkiben, mind pedig a miatt, mert sok komikai oldala levén, őt hol boszontá, hol mulattatá, s igy mindenesetre szórakoztatta. Hogy Brach félig süket,

az ugyan sokszor kellemetlen vala, mert vagy nem hallotta vagy nem értette meg mit parancsolnak neki; — de e körülménynek jó oldala is volt a gróf fölfogása szerint, mert ha bízott is becsületességében, néha mégis örült neki, hogy Brach előtt beszélni is lehetett, a nélkül, hogy ez megértette volna.

A következő adomát a gróf maga beszélte el:

Bizonyos oldalról husz forint havi fizetés igéretével fölszólíttatott B r a c h, hogy mindazokat följegyezze, a kik urához járnak, s általán föladja, a mik körülte történnek.

A jámbor ijedtében maga vallá be a grófnak, mily ajánlat tétetett neki, s lábaihoz borult urának, mintha valami bűnt követett volna el.

„Hát maga mit szándékozik tenni?" kérdé a gróf.

„Oh excellenciád, hogy is kérdezhet ilyesmit? A világ minden kincseért sem árulnám én el kegyes uramat."

„Csak nem ment el az esze!" viszonzá a gróf „hogy ez ajánlatot visszautasitsa! Sőt én kivánom, hogy azt fogadja el; és fölhatalmazom, hogy ha valamelyik látogatóm nevét nem tudja, kérdezzen meg; s én meg fogom mondani. Mert — lássa — ha maga nem teszi, majd találnak mást; és pedig talán olyan embert, a ki Isten tudja mit fog ha-

zudni; maga legalább csak az igazat fogja megmondani; nekem pedig nincs okom az igazságtól félni.“

Vajjon Brach követte-e a tanácsot? Nem tudom. De későbbi időben mondogatta gyakrabban a gróf, hogy Görgen minden látógatójának nevét följegyezteti.

Az öreg Brachot még jobban jellemzi azon adoma, melyet róla Falk Miksa jegyzett föl. *)

„A hires 1860. mart. 3-ki házmotozás után“ — irja Falk — egyik estve „en deux“ vacsoráltam a gróffal. Ő igen igen komor volt; csupa rémeket látott, és erősen hitte miszerint őt magát és mindnyájunkat, kik hozzá jártunk, egy éjjel hüvösre fognak tenni.

„De kegyelmes uram,“ mondám, „hisz erre semmi ok nincsen.“

„Barátom“ felelt ő, „a mai időben bezárásra nem kell ok, hanem csak zsandár és börtön; e kettő pedig bőven megvan.“

A mint mondám, ő igen komor volt; szemöldei még a szokottnál is sürübben huzódtak össze, és misem birta őt felderiteni. Egyszerre csak ne-

*) A „Magyarország“ 1861-ki folyamában.

vetésre fakadt, és e nevetés lassanként oly kacajba ment át, hogy a gróf nehány percig nem birt szóhoz jutni. Én vele nevettem, mielőtt még tudtam volna, hogy miért?

„A legjobbat még nem mondtam el“ kezdé végre: „képzelje csak, mialatt itt nálam a tekintetes rendőrség mindent felforgatott, az ajtó mellett, mintha oda szegezték volna, ott állt az öreg Brach, halványan, mint Don Juan-beli márvány vendég és reszketve, mint a nyárfalevél. Mikor a komédiának vége volt, oda megyek hozzá és részvétele által meghatva, azt mondom neki: „Maga nagyon megijedt, Brach?“ „Oh meg kegyelmes uram?“ „Azt gondolta, hogy tüstént felakasztanak engem?“ „Ezt nem!“ „Vagy legalább bezárnak!“ „Ezt sem excellentia!“ „De hát az ördögbe, mitől félt?“ „Hogy engem zárnak be!“ „Magát“ „Igen is kegyelmes uram — dadogott Brach, térdre borulva — mert ott az almáriomban 25 ft ezüst hatosom van eltéve; pedig azt hallottam, hogy szekszerliket nem szabad eldugni.“

„Mit gondol ön — végzé be a gróf, — hány ugynevezett nemes tettet nem lehetne hasonló indokokra visszavezetni, mint e szegény inasomnak látszólag oly részvevő aggodalmát?“

Az 1859-ki ősz valamelyik reggelén bemegy az öreg Brach, s jelenti a grófnak, hogy egy katonaember van künn, ki ő excellenciájához akar bebocsáttatni.

A gróf gondolkodik; ugyan ki lehet? „Nem mondá meg nevét?" kérdé Brachtól.

„Azt mondá igen is, hogy csak mondjam: „„der Joseph."""

Széchenyi azt hivé, valami inas a régi időkből, ki bizonyosan emberséges látogatásával szerény koldulás utógondolatát köti össze.

„Isten nevében tehát — vezesse be."

Az ajtó megnyilván — ő cs. k. fönsége József főherceg, dicsőült nádorunk fia lépett be.

Az öreg ur mélyen meg volt hatva. A főherceget gyermekkorában ismeré már, s nem egyszer lovagoltatta térdein, és tegezte.

A legmélyebb tisztelettel fogadott vendégét természet szerint „cs. k. fönségnek" cimezé; mit azonban ez határozottan elutasitott, kérvén, hogy nevezze őt „te"-nek mint hajdan.

A leggyöngédebb nemű tête à tête-nek szivélyes ölelések vetettek véget. Többé nem látták egymást.

A nem mindennapi szívnemességet tanúsító láto-

gatás és annak modora kinek vált nagyobb tiszteletére?

Honor est honorantis, non honorati.

E nap fénypont volt Széchenyi lételében, mulékony bár de jótévő ír sebeire.

Sok adomát beszélt az „öreg nádorról,“ melyek őt mint igen mély belátásu, s a magyar nemzet iránt legjobb indulatu államférfit jellemezték; sokat Metternichről, ki iránt viszont a nádor nem nagy rokonszenvvel viselteték; — sokat saját viszonyáról Metternichhez, kinek jó indulatát Széchenyi szintén egy diplomatikai fogással vivta ki leginkább, — korántsem pedig terveinek loyalitása s közhasznúsága által.

Metternich, mint ismeretes, szeretett adomákat mesélni. Minél inkább öregedett, természetesen annál gyakrabban történt, hogy ugyanazon adomáit ujra meg ujra ismételte, s már környezetéből senki sem hallgatott reá. Széchenyi ellenben mindenkor nagy buzgalommal hallgatta végig a régi Meidingereket, s ez által nyerte meg a hiú nagy ur szivét. — Metternich ügyességéről s nemzetünk iránti elfogulatlanságáról nagy elismeréssel szólt: azonban a némely ó-conservativ körökben

traditiónalıs Mettternich-bálványozást korántsem osztótta. Hajlandó volt őt egy frivol uracsból a körülmények kedvezménye által magasra emelkedett, de soha sem elég komoly, sem elég magas célzatu, hanem hoszú doctrinär fejtegetései dacára egy napról másra szédelgő államférfiunak tartani; ki egész komolysággal azt hitte, hogy 1815 óta ő intézkedik Europában, holott valóban Oroszország uralkodott a continensen. Oroszország ellen vagy ellenére — Metternich teljesen tehetetlen volt.

(Mint tudjuk, korunk ujabb történészei e fölfogást osztják s indokolják is. Igy többi közt Springer „Geschichte Oesterreichs“ cimű művében.)

Széchenyi nem volt a sentimentalis vallomások embere. Hanem ismeretségünk haladtával érezteté velem, hogy becsülésében előhaladtam; s ezt hálásan meghatva leginkább abból sejtém, hogy lassankint családi körébe bevont; mit tőle bárki is kitüntetésnek tekinthetett, s nem könyedén nyert.

Érdekes volt látni, mint intézé nagy vagyona kezelését, legalább körvonalaiban. Tisztei neki referáltak. A számadásokat ő nézte át. Rendelkezett és intézett, és dolgot adott mindenkinek; fiai-

nak is gyakran csak tanulmány kedvéért; de különösen mostoha fiának, gr. Zichy Gézának, ki jobb keze, titkára, barátja, ápolója, — s szeszélyei zivatarának villámháritója volt; kinek jó szivéről, tiszta jelleméről áradozó elismeréssel s becsüléssel szólt — távollétében; s kit viszont ha jelenvolt, élcekkel, tréfákkal, de csipős szeszélyeivel is annyira boszontgatott mint senki mást. A máj és vesekóros, kedélybeteg öreg ur szeszélyei pedig könynyen magyarázhatók, de csak legbuzgóbb hivei vagy oly odaadó szerető rokona által türhetők valának, mint Zichy Géza vala.

Megható volt legidősb fia iránti lelkületét s viszonyát észlelni.

A leggyöngédebb atyai szeretet és aggodalom — látszólagos hidegséggel vegyülve vala nála; a jóság és okosság, a szeretet és biráló szigor épen azon helyes vegyülete, mely apában kivánatos. Mily becsüléssel szólt róla, ha jelen nem volt; mint árulá el atyai büszkeségét a sikerült ifjura; menynyire értette szép tulajdonságait; mit remélt jövőjére nézve tiszta eszétől! De ha vele szemben volt — magyaros zsarnok apának látszék; hódolatot követelt; melyet a határtalan fiui tisztelet amúgy sem tagadott meg tőle. Gyakran gunyosan bánt el vele, s nem látszék komoly értéket helyezni reá.

Ez már modorához tartozék.

Ödön gróf még akkor igen fiatal volt; de annak is mindig dicsérte jó szivét, s természetes eszét.

Egy izben arról volt szó, hogy Béla gróf Afrikába óhajt menni, oröszlán vadászatra.

Nosza megindult az öreg ur gunyzápora!

„Mit akarsz azzal elérni? Valami dicsőséget keressz abban, oroszlánt lőni? Akárhány blasirt tourista és kalandor lőtt már halomra oroszlánokat! Nem is látom át mi szép van abban, irtani e nemes állatot? És aztán hires oroszlán vadász van már elég; Gérard — a tue-lion-on akarsz tul tenni? Hát az egy Széchenyihez illő ámbitio, hogy oroszlán-pusztitó?“ és több e féle pattogott szegény Bélára.

Hanem au fond meglátszék e gunyor alatt is, hogy az a t y a — kissé félti f i á t az oroszlánoktól; és hogy tulajdonkép mégis tetszik neki fia bátorsága. És az e fölötti vitatkozásnak utóbb azon sententia lőn a vége „hiszen nem bánom, eredj; férfias mulatság; egy időre nem árt; csak azt ne képzeld, hogy ennél nagyobb teendőd nem lesz az életben; vagy hogy a férfi legbátrabb tette — oroszlánt lőni.“

A legszebb, valóban eszményi viszony volt azonban közte és neje között. Senki sem hatott ke-

délyére oly jótékonyan s megnyugtatólag, mint ezen angyali jóságu, — s még idősb korában is elbájoló nő; ki a gróf kedélyállapota javultával oly gyakran jött ki a grófhoz, — a mint ez óhajtani látszék.

Egy vasárnap ebédre váratott. Mi nehányan előbb jöttünk, s jó izün társalogtunk a gróffal. De minél inkább közeledék az óra, melyben a grófnő megjelenendő volt, annál szórakozottabb, nyugtalanabb lőn a gróf. Minduntalan az ablakhoz fordult, melyből a parkba s annak tekervényes kocsiutjára belátni; és midőn hintója csakugyan szembetünt, a gróf hirtelen sapkát tőn fejére, kisietett a szobákon, s le a lépcsőkön — hova különben soha ki nem ment, kinyitá a hintó ajtaját, — s karjára füzve, gyermeteg jó kedvben vezeté be nejét.

Mily gyöngéd és figyelmes volt iránta, mily beszédes és tréfás, az ebéd mily derült, — az ebéd utáni causerie a kis salonban a fekete kávé mellett mily kedélyes, az egész délután hangulata mily ünnepi!

És a boldog-boldogtalan grófné néha suttogva adá életjelét legtitkosabb, legédesb, annyit csalódott, soha meg nem szünt reményének: „Nemde még is ki fog egyszer jőni innen férjem és haza

térni? mit hisz ön?" Kősziv kell vala hozzá azt mondani: „nem hiszem!" Nem is mondtam.

Hanem a gróf előtt e r r ő l az összes egész világért nem is merészelt beszélni senki. Az ő illethetlen s legkényesebb rögeszméje vala: hogy ő élve el nem hagyja többé e házat!.. Rögeszme volt-e ez? Fogadalom? vagy sejtelem?

De a gyöngéd rokon-szeretet mily leleményes volt apró cselekben, miknek célja volt őt kicsalni, legelőbb csak a kertbe, — hogy a levegőhöz, a szabadhoz szokjék, s fölébredjen benne a vágy — a szabadba, talán haza, talán Czenkre!

A grófot minden érdekelte, mi a testgyakorlat és edzés, a gymnastika körébe vág. Általán szerette a tréfát, kivált a fogadással füszerezettet. Gróf Zichy Rezső tehát fogadott a gróffal, hogy ő 18 lábat fog ugrani. (Ugrott 17 láb s 1 hüvelyk hoszat.)

Az öreg urat, ki más ifju grófra mindig élcelt: „te vagy a legbátrabb ember, a kit ismerek, ily vékony lábszárral vakmerőség az utcán járni", ez vala rendes refrainje, — e tréfa annyira érdeklé, hogy nehány aranyat tüzött ki a győztes jutalmául. Az ugróhely a kertben a kitüzött mérték szerint puhára fölásatott, s fövenynyel behintetett s nagy komolysággal minden intézkedés megtétetett.

Magam e tréfáról csak nehány nap mulva hallottam beszélni; ennélfogva célszerünek tartom a szemtanu dr. Guszmannt idézni, kinek nehány sorai fölülmulhatlanul illustrálják az egész jelenetet.

„A nap és óra elérkezett. A testvérek megérkeztek. Az öreg gróf kiválólag derültnek mutatkozott. Az ablakok kinyittattak. Az ifju grófok ugy vélekedtek, hogy az ugrást érdekesebb volna közelről látni. A folyosó ajtó megnyittatott, s a gróf a legderültebb hangulatban ment le a lépcsőzeten, s kilépett a házból a versenytérig. Itt állott keresztbe vetett karokkal első izben szabad ég alatt, a két ifju gróf testiruganyosságában gyönyörködve. De kis idő mulva ismét a régi kéjelmetlen komolyság ereszkedék le vonásaiba. Félénken tekintett ide s tova, s lépése fölött kelletlenül látszék elmélkedni. Hamar visszatért; s én megilletődve néztem utánna. A természet beteges nyilvánulása volt-e a szinváltozás szokatlan benyomása alatt? vagy szemrehányó intés egy titkos fogadalomra? vagy mind a kettő együtt?“

Még egy alkalommal jött ki a gróf a kertbe. Ő t. i. hallván, hogy a Fertőben fördés — Cenkhez közel — kényelmetlen, mert a homok már messze földre terjed a parttól, egy fördőkocsi mintáját gondolá ki, s készitteté el, mely midőn elho-

zatott, a gróf lement, azt gondosan megvizsgálta, néhány igazitást javasolt rajta; de a legszebb idő dacára ismét azonnal fölment.

E két kisérlet után nem igen látszék indokoltnak a remény, hogy a gróf egyhamar elhagyandja önválasztotta fogházát.

Egyébiránt ő legkevésbé sem látszék innen kivágyódni. Sem a természet bájai, sem azon örömek, mikkel a kültársaság biztathatá, nem látszottak reá vonzerőt gyakorolni. Ő létét honosan rendezé be szállásán; a világot ott öszpontositotta; családja, baráti, tisztelői oda gyülekeztek; lakása legnagyobb comforttal volt rendezve; s szabad levegőben sem volt hiánya, csak ablakát kelle kinyitnia. Gyakran, ha szó volt, miért nem megy ki a gróf a kertbe, vagy szabadba, „a teremtés sokkal szebb, hogysem én hozzá illeném;“ — válaszolá félig komolyan, félig keserü gúnynyal.

Egy este az öreg urat igen jó kedvben egyedül találtam. Jó izün beszélgettünk egyről másról, közbeszőve a napi politikát, s a haute volée a félemende-mondáit, hogy a legközelebbi napokban Bach visszalép s Windischgrätz neveztetik ki ministerelnöknek, — mi aristokratiai körökben 1858 végén kicsinált dolognak tartaték.

Azután elővevé csákányát, egy derült csárdást fujdogált rajta, s csoszogó lábaival nehány past tőn mellette. Különös hatást tőn rám e jelenet. Ellenállhatlanul elszomorodtam. Valóban Széchenyi István-e, ki itt tarka sapkával fején, s török sultáni öltözetben fuvoláz és csárdást táncol előttem? . . . És nem-e Dávid király bibliai képe ez, a mint a frigyszekrény előtt táncol? — majd az ősz szakállu Lear király tragädiája lebegett meghatott phantasiám előtt.

Hanem az én Learem nehány perc mulva ismét leült, s a politikai társadalmi philosophia legmélyebb föladványairól oly szellemesen s oly bölcsen elmélkedék, hogy gyönyör volt halgatni, és senki sem hitte volna, hogy beteg kedélyü férfiu áll előtte, kinek szüksége van azon asylumra, ahol elrejtőzött.

A hazai ügyek képezvén a grófnál a társalgás rendszerinti tárgyát, lehetlen volt az 1848 előtti eseményeket is koronkint szóba nem hozni.

És ilyenkor ép oly érdekes, a mily kellemes volt észlelni, hogy a multról, melynek maga főszereplője volt, mily elfogulatlanul elmélkedék.

Recapitulált ugyan egy-egy párttusát, de teljes tárgyilagossággal s oly nyugalommal, mintha akárcsak a távol Afganistan történeteiről beszélne.

És a mi kellemesen föltünt: ha Kossuthról emlékezék, soha egy becsmérlő vagy rosz szóval sem illeté. Lelkében minden zürhangot kiengesztelt s kiegyenlitett a haza bukása, s az a fölöttti fájdalom.

Más tulajdonsága még inkább volt iránta tiszteletre gerjesztő.

Nem ritkán beszélt ugyan nagy terveiről; s mily cselekbe és fogásokba került neki e vagy ama vállalatát körösztül vinni? mint volt valamely látszólag frivol vagy csak pénzileg gyakorlati teremtményével magasabb eszmebeli célzata, — például a lánchiddal: a nemesi nem-fizetés elvének megtörése; — a miért is Szepesy püspök mindig attól félt, hogy majd mindenfelé az országban lánchidakat épitend, hogy adófizetésre szoktassa a nemest; és mint illeszté ő látszólag kis vállalatait a nemzet polgárositásának nagyszerü tervébe, mely fejében tisztán állt.

De soha sem dicsekedett. Beszélt e dolgokról, és saját tetteiről: de legcsekélyebb hiuság nélkül. A mit tett, arról ugy szólt, mintha máskép senki sem cselekedhetett volna. Érdemet nem helyezett belé. Nem is provocálta hallgatóit, hogy netán va-

lami magasztaló szót mondjanak. Azt hiszem ilyet teljes közönynyel, vagy épen megvetéssel fogadott volna.

Ilyenkor látszék ő egész lelki nagyságában, s egyuttal aristokratiai jellemében. Miért dicsekedett volna ő? a mit a hazáért tőn, azt önmagáért tette; csak ugy, mint hogyha jószágait investiálta volna. A haza az övé volt. Ő a nemzetnek nemcsak tagja, hanem családfeje, fejedelme. Még pedig meglehetősen absolutisticus igényekkel, ki nem szivesen látta, ha mások is avatkoztak ügyeibe.

Ilyenforma lehetett Széchenyi érzülete. Ebből magyarázható az, hogy személyét a nemzettel teljesen identifikálta; hogy fajában személyisége teljesen feloldatott; innen azon mély haza- és fajszeretet, melynek mását nem találtam egyetlen egy kiváló s lelkes hazánkfiában sem; mely az önszeretettől különválasztható sem volt, annyira összeforrt vele.

Ő a nemzettest egy organikus része volt. Ha a nemzetnek csak kis ujját sebezték is meg, annak fájdalma az ő velejéig hatott. Mennyit szenvedhetett ő a nemzet eltiportatása, a boszu és visszatorlás napjaiban? — azt csak Isten tudhatja.

Mi sem jellemzi összes lelki állapotát oly mélyen, mint őrjöngésének első rohamában ama fáj-

dalmas fölkiáltás: „oh az én füstbe ment életem.

A nagy philosoph Fichte azt mondja: „Az emberben minden nemes és nagy oda viendő viszsza, hogy személyét fajában elveszitse, hogy faja ügyének életét szentelje, hogy azért dolgozzék, szenvedjen s önmagát feláldozva — meghaljon.“ *)

Kétségtelenül ebben van az emberi nagyság, — s ez adja meg Széchenyinek „a nagy ember“ jellegét.

Ő Döblingben beteges öreg ember volt, de a „nagy ember“ e jellegét meghagyá neki a jó Isten, annyi érdemei jutalmául.

De ő nagyságának öntudatával nem látszék birni. Ő egyszerüen az volt, a mi, hiúság s önhittség nélkül. Sőt ellenkezőleg annak fájó sejtelmével birt, hogy ő már nem a régi Széchenyi többé! Gyakran, s könnyen érthető célzással önmagára emlegeté, mily „szörnyü dolog az — önmagát túlélni.“

De voltak gyenge órái is, midőn életúntsága dacára is, némi örömet talált azon önvakitásban, mintha ő még, ha öreg is, de erőteljes férfiu, kinek

*) Wir haben alles grosse und edle im Menschen darauf zurückgeführt, dass er seine Person in der Gattung verliere, und an die Sache dieser Gattung sein Leben setze, für sie arbeite, dulde, und sich opferd sterbe. (Fichte.)

oka és joga van csüggni még az életen. Egy kis társaság egy izben ebéden volt nála. Ebéd után a napi események körül forgott a beszéd és valamely hamburgi lap által a miskolci protestans gyülésről hozott tudósitás olvastatott föl. Abban egyebek közt e szavak fordultak elő: „az ősz báró Vay.“ Erre a gróf indulatosan fölugrott és öklével az asztalra ütve, fölkiálta: Minő gyöngédtelen darócz emberek ezek a németek! Mi közük Vay ősz hajához? a báró tán nálamnál is fiatalabb, hanem kétkedés nélkül mondhatjuk — mindkettőnk szellemi ereje bármily fiatal emberével mérkőzhetik! Angliában Wellingtonról szólván, ki nálunknál sokkal öregebb volt, soha nem mondá senki, hogy ősz herceg, hanem aggastyán létére is még mindig „a vas hercegnek“ cimezték. A gróf még soká nem tudott megválni ezen themától és minden szavából az látszott ki, hogy nem akarna öreg lenni! De e féle szeszély nála ritka volt; hamar vissza esett azon sanyaru tudatba, mely rajta uralkodék, hogy „túlélte magát“.

Igen is, ő túlélte magát. De mily tisztán és mily messze látott az ő csaknem profétai elméje — még csak most tudom méltányolni, ha visszaemlékezem azokra, miket mondott, s azokra mik azóta Austriában s hazánkban történtek.

Nem kételkedett ő, hogy a Bachrendszer csú-

fos bukásának kényszerüsége előbb utóbb beálland, — ámbár az ő türelmetlenségéhez mérve lassan fejlődött ezen esemény; hanem szüntelen azon töprenkedék, hogy az akkor beállandó képtelen zavarokból miként fog kifejlődni Magyarország? nemzetünk államjogi állása, a régi Magyarország megmenthető lesz-e? és legjobb esetben nem fog-e nemzetiségi szövetségek rendszerében mint olyan mint Magyarország elenyészni —? Ezen jövőbeli eszmék mélyen foglalkodtaták elméjét; — s nem igen vigasztalók voltak lelkére!

Hanem a jelen események is igénybe vették őt. Feszült figyelemmel kisérte az olasz események fejlődésének pókháló szálait 1858 végén; s nagy de üditő izgalomba hozta az 1859 első negyedéve. Ő tisztán látta, mi fog jőni, és jó előre. Bizonyitják ezt 1859 april 28-kán hozzám irott levelének következő sorai: „Ugy sejtem, nagyon közel állnak a mi jó főuraink valami kimondhatatlan kudarchoz! *Adja az Ég!*"

Ugyancsak april 28-kán 1859-ben jelent meg a hivatalos ujságban azon nyilatkozvány, miszerint az ausztriai hadsereg parancsot kapott a piemonti határokat átlépni; mely esemény az april 29-diki számban egy hazafiui versezettel meg is énekeltetett, az igaz, hogy egy — cs. k. Sectionsrath által!

Ugyancsak april 29-kén erről ezt jegyzi meg levelében:

„A 28-ki B . . . orsos lére tudom Talleyrand azt mondaná: c'est le commencement de la fin! Én pedig ezen régi jól ismert sort hallom szüntelen kongni füleimben:

„Du sublime au ridicul il n'y a qu'un pas!"

„God bless You my dear sir. —"

Minél tovább fejlődtek az olasz ügyek, annál jobb kedvű lőn az öreg ur. Mondhatni — trivialis kitétellel élve — hogy a markába nevetett, látva, miként rohan az akkori kormány az öncsinálta örvénybe.

Többi közt küldék neki egy az időben nagy zajt ütött röpiratot, a hires természettudós s materialista és demokratának hivatalosan kikiáltott Vogt Károlytól, mely az ausztriai kormány eljárását az olasz bonyodalomban rútúl kicégérezte. Csúfosan kemény pamphlet volt az, mely később, mikor már az egész világ olvasta, a bölcs rendőrség által more solito keményen el is tiltatott.

Ez alkalomból rózsás kedvében igy ir az öreg úr:

„Mai 9. 1859.

Kedves Inspector ur!

„Azon számadások*), melyeket Ön átküldött, épen kezeimben vannak.

*) Értsd könyveket.

„Kivált a fogd jeles számoló. Igazi fogd meg! Csakhogy persze a német másképen mondja ki nevét; a német, ki mindenféle distinctiók közt abban is kitünő, hogy közönségesen az f betüt ugy mondja ki mintha v volna, a d betüt pedig mint t-t.

„Önnek igen köszönném, ha ezen derék fogd meg urnak, kinek valósággal, mint a magyar dicséretileg mondani szokta, kutya az anyja — minden eddig vitt számadásait nékem elhozatná.

„Ön, valamint én, tudom csak azt reméli. „„dass die gute Sache siege!““

„Napoleon hetykeségeit tovább tűrni lehetetlen volt. — De most nem kétlem: megadják neki, mi neki dukál.“

„Isten tartsa.

Sz. I.

Mily fölséges satira a bécsi lapok, s hivatalos körök akkori hangulatára, mely a legelbizakodottabb diadalmámor vala — anticipando; míg ellenben a nagy publikum, az austriai népek, s a legjobb érzületü polgárok is lelkük mélyében az ellenség diadalát ohajták és remélték, — tudván, hogy csak ez buktathatja meg az uralkodó oktalan kormányrendszert.

Általán pathologiai jellem- s alap-vonása, mint betegségének forrása — a hazaszeretet volt. A hazában teljesen elveszett, a haza eszméjében s

érdekeiben felolvadt egész énje. Pillanatnyi hangulata — a mennyiben nem testi bajai által föltételeztetett, — egyedül attól függött, vajjon a hazára nézve kedvező, ügyei jobbra fordultával, a „systema" közel bukásával kecsegtető hireket kapott-e? Akkor idegrendszere föl vala villanyozva; nem csak lelke derült s mint virágkehely a napsugarára — megnyilt vala: még teste is erősebbnek látszék. Fölegyenesedett, s tekintélylyel beszélt. Széchenyi Istvánnak érzé ismét magát.

Majd asztalhoz ültünk, s ilyenkor nem gunyoros, hanem kedélyes volt társalgása; tréfák és allotriák válták fel egymást, s egy-egy üveg pezsgő is üritetett, — melyből ő természetesen alig ivott két fél pohárkát; — a hazára, s jobb időkre köszöntve! Ilyenkor midőn az adomák, élcek, bolondságok s néha sikamlós történetkék mindenki részéről özönlöttek — nem egyszer tevé azon észrevételt: „No lám ha most látna a rendőrség, meggyőződnék, mily ártatlanul töltjük az időt s mennyire távol vagyunk minden conspirátiótól!"

Sokszor történt ellenben, ha estelihez ültünk, Béla, Ödön és Zichy Géza grófok, — az utolsó hónapokban néha Falk Miksa, — s vidékről jött valamely kedves embere társaságában, s az öreg

ur busan mondá: „ma, barátim, csak sört kaptok, a haza ege borult, nincs mire igyunk.“

Általán 1859-ben láthatólag üdült. Az olasz hadjárat kézzel foghatóvá tevé a tiz évig követett kormányzat elhibázott voltát. A vas „systema“ minden pántja s fogantyuja recsegni, sodronyai bomladozni kezdtek. Fordulat reménye derengett.

Széchenyinél mind gyakoriabbak lőnek tekintélyes férfiak látogatásai. Rechberg gróf, a kabinet látható feje, Schmerling ur az ellenzék miniszterjelöltje nem tarták helytelennek az agg status-férfiut fölkeresni a tébolydában. Politikai szinezetü ebédek válták fel egymást.

A hazának nem egy, a multban kitünt, s ma is kitünő férfiával ismerkedtem meg itt. Mult, jelen és lehető jövő hányatott meg. Mit kellene tenni másoknak, midőn mi nem tehetünk még sokat? Mit lehetne s kellene tennünk — nekünk magyarokul — ha majd ütni fog az óra?.. Egy loyalis, józan, kibéküIési politika alapeszméi állapittattak meg itt, melyek ma is szentül tartandók a nemzet és trón által, hogy ismét a régi jólét és elégültség érzetével kölcsönös bizalom hassa át viszonyaikat, s ujra hatalomra emelkedjék az Ausztriai birodalom.

A nagy és nemeslelkü férfiu azóta sirba szállt. Politikájának azon diadala még mindig késik, me-

lyet oly türelmetlenül várt, de melyet bevárni neki már ereje nem volt. Az uj korszak vajudásaiban azonban még részt vőn, azokba bé sodortatott, azoknak áldozata is lett.

Minő részt vett Széchenyi e korszak érlelésében, mint ragadta fatumszerüleg ebbeli tevékenysége a végkatastrofa elé — annak rövid előadása a két legközelebbi fejezet tárgya leend.

IV.

Széchenyi irodalmi s politikai tevékenysége Döblingben. A „sárgakönyv,“ s egyéb röpiratok. A verstärkter Reichsrath első eszméje.

Széchenyi napjai igen hoszúk valának; mert keveset aludt. Tevékenység tehát reá nézve életszükség volt. De a ki szobáiba zárkozik, annak tettköre nem lehet sokféle. Széchenyi látogatásoktól ment óráit — leszámitván a shaknak szánt esti órákat — rendesen irás- s olvasással tölté.

Sokat irt ugyszólván önmagának; mert rendesen vezetett „Naplójába“ följegyzé nemcsak pillanatnyi eszméit vagy érzeményeit, hanem a legapróbb napi eseményeket is. Levelezése is igen kiterjedt vala.

Továbbá sokat irt külföldi, különösen angol lapokba, névszerint a „Times“-be. Nem minden levelei jelentek ugyan meg, miket ő a szerkesztőségnek beküldött; hanem a meg nem jelentek is

egészen haszon nélkül nem irattak, mert az illetőg-rovat vezércikk-iróját közelebb megismerteték a Magyarország s az austriai kormány közt fönforgó viszály valódi természetével, — s eszméket költöttek, miknek nyomára lehetett akadni e világlapnak több hazánkról irott jeles cikkében.

Természetesen oly nap, midőn a „Times“ az öreg ur valamelyik cikkét hozta, reá nézve valódi örömnap volt.

Azonban csaknem egy egész évi tevékenysége egy munkán összpontosult, mely nem sokára igen hiressé, de irója sorsára nézve válságossá lőn.

Hogy erről szólhassunk, vissza kell mennünk kissé előbb történtekre.

Ismeretes dolog, hogy ő fölségének 1857-ki utazásában hazánkban — száz egynehány különféle polgári állású, de mind jelentékeny s tisztes nevek aláirásával ellátott petitio lett volna benyujtandó ő fölségének; azonban a „systema“ hatalmas férfiai érezvén a reájok mért csapás súlyát — a kérvénynek átadását lehetlenné tették.

De — ha az formaszerüleg át nem adatott is, tartalma titok a legilletékesebb helyen nem maradt; sőt kell, hogy némi hatást is idézett légyen elő, — minthogy báró Bach célszerűnek látta arra indirect feleletet adni, és egy hivatalos röpiratban kor-

mányzata nagyszerü eredményeinek Magyarországban okadatolt apologiáját tenni közzé.

Igy született meg 1857-ki őszön a hires „Rückblicke auf die jüngste Entwicklung Ungarns. 1857.“ cimü röpirat, melyet egy ministeri tanácsos irt, s ő excellentiája a belügyminister saját magas kezével corrigálni s attikai sóval ellátni méltóztatott.

Furcsa sorsa volt e röpiratnak: kinyomatott, de titokképen őriztetett. Legmagasb körökön kivül, csak válogatott hüségü magas hivatalnokok és gutgesinntek részesittettek benne. De az utóbbiak amugy is meg voltak győződve azon rendszer jelességéről, melynek maguk 6—8 ezer frt jövedelmet, fiaik vejeik pedig helytartótanácsosi, főszolgabirói, megyefőorvosi és tanácsosi állomásokat köszöntek vala, mikre különben tehetségüket tekintve soha az ég alatt nem lett volna legcsekélyebb igényök.

Ezeket nem volt szükség a Bachsystema üdvös voltáról capacitálni. Hanem oly többé kevesbé gyanus emberek, kiket ép oly szükséges, a mily nehéz lett volna annak jelességéről meggyőzni, aranyért sem kaptak a röpiratból, mert kereskedésbe nem hozatott.

Ha tehát nem volt nyilvánosságra, vajjon kire volt számitva?

Világos vala, hogy a szerző legjobb szerette volna röpiratát — ha kellő helyen megtette kellő hatását — mielőbb elfeledtetni.*)

Nem lehetett tehát nagyobb bűn, mint oly ellenirat, oly polemizáló cáfolat, mely ugyanazon magas körökben figyelmet gerjeszteni, sőt botrányos zajt ütni, s a ministeri röpirat egész hatását tönkre silányitani vala alkalmas.

Már pedig épen ilyen volt az: „Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis, in verhältnissmässig wenigen Exemplaren im Monate October 1857 in Wien erschien. Von einem Ungarn.“ (London, 1859.**)

Minden sajátsága e könyvnek föltünő s érdekgerjesztő volt. Első láttára kitünt, hogy az elüt azon rendes uttól, melyen politikai alkalmi iratok

*) E röpirat viszontagságai culmináltak azon qui pro quoban, hogy azt a rendőrség lefoglalta; mert a sajtótörvény ellenére nem neveztetett meg rajta a kiadás helye és a nyomtató. Hivatalos tárgyalásra került a dolog a két ministerium közt (bel és rendőr). A mulasztás szándékos volt. Az államnyomdában nyomott müt az által is érdekessé akarta tenni a belügyminister, hogy — kiadása helye titokban tartatott.

**) Ez a munka teljes cime magyarul: „Egy pillantás azon névtelen visszapillantásra, mely egy bizalmas kör számára aránylag kevés példányban jelent meg Bécsben, 1857-ki októberben.“

keletkezni szoktak. Sárga boritéka, londoni cége az emigratio valamelyik tagjára vivé vissza a szerzői gyanut. Előszava a mennyiben a szerzőt sejteté, kétértelmü volt. Azt mondá: szerző azok egyike, kik ha földi pályájokat nem akarák az akasztófán vagy valamely oubliettében befejezni — hazájokból szökniök kelle. Ezt Széchenyi is hitte elmondhatni magáról. Ki tudja, mi sors éri 1849 végén, ha 48-ban tébolydába nem temetkezik? Stylje, azon hanyag, azon aristokratikus, francia s angol mondatokkal tarkázott rococo styl, mely a 40-es években divatozott — az aristokratiai körökre utalt. Még trivialis része is, holmi fiakerélcei s bécsi fajta bon mot-i e föltevést nem gyöngiték.

Tartalma meglepő sőt megdöbbentő avatottságot tanusitott az utolsó évek történeteinek s kormányzatának titkaiba.

Kik Széchenyi müveit ismerték — a „Blick" első oldala elolvasta után egész biztossággal mondák, hogy ő irta és senki más! — Ezen élcek, e hosszu periodusok, a közbevetett ezernyi incisumokkal; e tuláradó szellem, — e gunyoros modor, melyet helyenkint a pathos magaslata vált fel: mindez Széchenyit jellemzé . . . de a döblingi tébolyda magányában tépelődő öreg gróf honnan tudhat ennyi adatot? Mint később magas hivatalnokok-

tól hallám, nem egy oly adat fordul elő e könyvben, mely ministeri és helytartósági praesidialis titkot képezvén — megdöbbenté az illetőket. Később én gyanusitattam s tartattam azon közvetitőnek, ki által Széchenyi e félékről értesitetett; Pourtant je n'ai merité cet honeur. Én felét sem tudtam annak, a mit Széchenyi tudott az administratio és kormányzat titkaiból, visszaéléseiből s komikai baklövéseiből.

Mind e rejtély emelé a könyv érdekét. Hozzájárult azon körülmény, hogy a könyv, mintha az égből hult volna alá — egyszerre csak ott termett főfőurak iróasztalán, magas rangu urhölgyek boudoirjában, — a nélkül, hogy komorna vagy szolga megmondhatta volna, honnan került? A könyv már hetek óta el volt terjedve főkörökben, midőn lételéről a konyvárusok értesültek s példányokat rendeltek, melyek nyolcz forintig keltek.

A nyomtatás, kiadás, behozatal, szétosztogatás a grófnak nehány ezer forintjába kerülhetett; de neki megérte azt a pénzt, mert nagy öröme telt benne.

Ő maga ugyan rosz könyvnek, trivialis, durva modoru munkának nevezé, — de nem kételkedett, hogy az megtevé célzott hatását.

Sokaknak ma is ugy látszhatik, hogy azon munka nem volt a nagy Széchenyi Istvánhoz méltó.

Igaz, hogy nem volt valami méltóságos modorban tartott, s ennyiben megőszült államférfihoz és bölcshez illő munka.

Jellemzése azonban még sem oly könnyű vagy egyszerü. Mindenesetre csak egyoldaluság volna azt itélni róla, hogy Széchenyit lealázó, s vele semmi szellemi rokonságban nem levő mű volt!

Ki azt átlapozá, a legkülönnemübb benyomásokon ment keresztül. Helyenkint magasztosan komoly a könyv hangulata, nemes érzelmekre hevült, a jog szentségétől áthatott, vagy a hazát ért méltatlanságok fölött haragra gyult kebel nyilatkozik néhol, de még mérsékletre képesen. Másutt elemezése a legapróbb vonásokig szétszedte a Bach-kormány tiz évi munkálatát. Nem elégedett meg azzal, hogy a „Rückblicke“ positiv állitásait szintén tényekkel cáfolja, hanem a hivatalos hazugság és otrombaság azon érveit, mikkel Magyarországot virágzónak, népét boldognak igyekezett föltüntetni — gunykacajt költő bohóc modorban kitréfálta; sokszor izléstelen, drastikus, pórias módon de — mégis rettentő találón!

Ha semmi értéke nem lett volna is, azon egy czélzata teljesen sikerült — a nevetségesség bélyegét sütni a tiz évi kormányrendszer valamenyi kiválóbb képviselőire. Némely kitételei (mint a Bach-huszárok) közhasználatba mentek át. Élcei

egyes magyarfaló főfő beamterre, lemosdhatlanul ragadtak az illetőkön.

Egyébiránt a „sárgakönyv“ előszavában ugy találom jellemezve azt, hogy abból láthatni, Széchenyi maga mily helyesen itélte meg ön müvét.

A mü állitólagos kiadója igy szól az előszóban:

„Midőn őt (a szerzőt) utolszor láttam, és ő hazája sorsa fölött a legkeserübb könyeket önté, — e szavakat mondá nekem: Vegye ön e tarka aphorismákat, a mint én lelki kinomban és időnkénti reményszikráim közt papirra dobtam.“

„A mint az egész előttem fekszik — mondja tovább a kiadó — azon helyekben is, mik előbb trivialisoknak látszottak előttem, a legmélyebb fájdalom kifejezését látom; mert a kétségbeeséssel határos fájdalom szintugy nyilatkozik bárgyu tréfában, mint keserü panaszban.“

Ime ez legtalálóbb jellemzése a hires munkának. Valamint az hü tükre szerzője kedélyállapotának. Keletkezésének módja önmagából nyilatkozik. Az nem egységes könyv, hanem egyes naplólevelek; egy kedélybeteg kétségbeesésének és haragjának kiáradása, a mint azt napról napra magának följegyzé; aphoristikus össze, nem függő; szeszélyes, szellemdus és élces; szomoru és unal-

mas, mély elméjü és selejtes; aristokratikus és plebeius: eszélyesen számitott és megfontolatlan — szóval minden oldalon más jellemü. De alapeszméje — gyülölet a systema és annak látszólagos képviselői ellen — ezen vörös fonal huzódik át az egészen, s tartja össze a laza leveleket.

Mily gyakran — zord téli estéken — ha egyedül valék vele, olvasgatott föl belőle egyes részleteket, — előszeretettel a komoly helyeket — monoton, mélabús hangon, érezve minden szót, melyet irt, s fölhevülve uj meg uj haragra az erőszak és gúny azon fene művei fölött, mik hazáját meggyalázák s leigázva tarták, míg végre fejét könyökeire dűlesztve s fájdalmas gondolatokba merülve elhallgatott.

Szívreható jelenet volt ilyenkor azon nagy férfiut, kit kora az ész emberének gúnyolt, s szívtelennek hitt vala, igy látni érzelmeinek, a hazaszeretet túluralmának gyászos áldozataképen!

De mint mondám sok örömet s vigaszt is merített ő e könyvből; sokszor tréfálva mondogatá — „ez egy komisz goromba munka, semmi noblesse nincs benne, semmi „Anstand“, — hanem még is szeretném tudni, ki irta? — paprikás dolgok is vannak itt ott; — s ilyenkor nagyokat nevetett; s bizonynyal mindenki szivéből nevelett vele.

Máskor ismét más oldalról fogta föl a dolgot, „silány könyv biz az!“ — ugymond. — Hanem — tudja-e ön a Margit sziget keletkezésének történetét? Régi hagyomány szerint a Duna vize hajdan ott is folyt; azonban egy izbén zátonyra került egy dög, s ott maradt; lassankint a dögben megakadt az iszap, faágak, szóval, mi az árral oda uszott; — a halmaz mind nagyobb lőn, míg végre azon pompás szigetté nőtté ki magát! . . Ilyen dög ez a Blick is! ki tudja, mi válhatik még belőle?“

Nem volt-e némileg igaza? habár a hasonlat kissé merész volt.

Míg azonban e könyvén irogatott, más téren is nyilvánitá a közügyekben való élénk részvételét.

Különösen, midőn a magyar keleti vaspálya tervezete, mely mint több mágnásaink által buzgón fölkaroltatott ugy ő neki is nagyon szivén feküdt, egy szép reggel báró Bruck pajzsa alatt, és mint akkor hallatszék, de én positive nem állíthatom: egykét igen „eszélyes“ magyar Verwaltungsrath segitségével a cs. k. szab. déli vaspályával fusionáltatott, magyarúl szólván, ennek javára elcsempésztetett, — s igy kiépitése ad calendas graecas halasztottnak látszék, ellenben Apponyi, Waldstein, Festetics grófok az igazgatótanácsból, hol nem hasz-

hálhattak, kiléptek: — Széchenyi egy a „Pesti-Napló“ által közzétett, de a „P. N.“ e számával rendőrileg lefoglalt, s igy ismeretlen maradt levelet intézett ez ügyben gróf Zichy Edmundhoz; melyben ezt erélyes és buzgalmas ellenállásra hivja föl, mihez azonban e nagy hazafinak sem volt elég ereje.

E levél igy szól:

Méltóságos gróf Zichy Edmund urnak.

Ober-Döbling, oct. 14-én.

Szives barátom! Noha minden közrebocsátott magyar „nyomtatványt“ járatok, miszerint — ha nem is olvashatom mindnyáját — félholt mint vagyok, mégis tegyek jelen körülményeink között nemzetünk tekintetében legalább valami kicsit, — noha mint mondom, e keveset tenni kötelességemnek tartom, — mégis legyél meggyőződve: igen jól esett görcsbe vont kedélyemnek, hogy Te igéreted szerint ma kezeimhez juttattad — mert én még nem birom „Bolond Miska 1859-diki naptárát.“ — Te lelkes jóltevőm, ki mióta halálra sebzett szivem elvérzett, oly gyakran kerestél fel, — s mindent elkövettél, miszerint uj reményt csepegtess bús lelkembe; és irányomban ujra bebizonyitád, mennyire való az, hogy az őszinte barát zordon időkben tünik elé és fénylik leginkább.

A mi volt, nem ugyan épen azon szabályok szerint, de más formákban a világban vajmi sokszor ismét elé áll. — Az összetört közönséges üveg egybe nem tapasztható többé, az igaz — — s ilyesmit a félig okos sem kisért meg ...; ámde a ronda üvegtöredék nem enyészik el, de ismét egybeolvasztható. és kitisztitva kristály korsó lehet

belőle, mely a bornak fejedelmével, az aranyszinű Tokajival telik, — midőn a törött palackban tán egyedül csak ecetnek induló izetlen nedü pangott. Nemde?

Szintigy hajdankorban cimszerinti udvari bolondok mondtak fejedelmeknek némi igazságokat, milyeket mondani okos ember fia soha sem merészlett volna; és igy gyakran megtörtént, hogy a főurak a legjobb tanácsot — mert hiszen „a való leplegtelen kimondása“ mindig legjobb tanács — nem az eszesektől, de a bolondoktól nyerték.

Ezen különös cimszerinti hivatal azonban megszünt, de im! más formákban ismét előáll, mert hiszen „Miska,“ hogy másokat ne emlitsek, oly igazságokat mond, melyek okos embernek, feltéve, hogy sziv is dobog keblében, egy kevés erény is lakik benne, és ki magát „Istennek“ nem tartja, legnagyobb hasznára és végképi üdvére szolgálhatnak. S adja és engedje igy a Mindenható!

E soroknak azonban nem egyedül az a célja, lelkes barátom, hogy irántami hajlamodért elrebegjem hálámat. — Nem, de engem valami erősen gyötör, mi Téged illet.

Szabad e hozzád őszintén, minden visszatartás nélkül szólanom? Ha igen...? Akkor olvasd e sorokat végig, ha nem, ám tépd el.

Te becsület dolgában mindenkoron igen kényes, sőt csiklandós voltál. Erről nem kételkedik senki! Magamnak is volt szerencsém ezt tapasztalni. Emlékszel, mikor Pesten egy cassinoi ülés után, — haza kisértél és valami megjegyzésemért párbajra szólitál fel? Valóban, ha e tekintetben a rigorosumokat karddal, pisztolylyal előlegesen ki nem állom, nem tehettem volna kibékülésre első lépést — ámde, miután mindenki tudta, hogy árnyékomtul egykönnyen meg nem ijedek, nemcsak nem

vonakodtam ilyest tenni, sőt kézfogás után becsülct féltékenységedért még nagyon meg is szerettelek . . . egy azonban módnélkül bögdöste érzelmimet . . . hogy Te azon időben, ki kell mondanom a szót, igen gyenge hazafi, de annál erősb korhely voltál! — Ugy-e igaz?

Azóta sok idő, több mint 30 év pergett le, — én „k e t t é t ö r t e m“ — Te azonban mindinkább kiléptél a cselekvés, az alkotás, a teremtés mezejére.

És én — a mennyiben még örülni tudnék — kimondhatlan élvezettel tapasztaltam, hogy Te nemcsak szerencsés, de boldog is tudsz és akarsz is lenni — mert ugyan van-e más boldogság e földön, mint szolgálni a hont, munkálni hazánk fiaiért, és ez által előmozditni az emberiség végcélját?

Élvezettel tapasztaltam, — hogy körülményeink dacára — mégis vidorabb, szerencsésb, boldogabb vagy, mint voltál a lefolyt időkben; és vajjon miért? — Tudod? — Mert azelőtt élvezet volt legfőbb célod — most azonban alkotás, teremtés!

A here szánakozásra méltó. Irigységet egyedül a dolgos méh gerjeszthet! — kinek dolga nincs, annnak kín az élet — és talpraesetten mondja a magyar — — hogy csak az örvendhet, a kinek jó a dolga! — A „dolce farniente“ soha sem volt az igazi magyarnak ínye szerint — — mert ezen mulatság!? valamint egyeseket zsibbaszt, ugy okvetlen gyilkol egész nemzeteket is. . . . Te azonban ez idő szerint is tudtál dolgot találni, mely a hazára nézve kimondhatlan nagy érdekü.

S most azt hallom — keserü érzéssel — hogy azon mezőt, melyen oly tevékeny valál — oda akarod hagyni.

Én mindig aggódtam a „F e r e n c J ó z s e f (k e l e t i) v a s p á l y a“ tekintetében, melynek tulajdonkép Te vagy

nemzője, ápolója, nevelője — mert hiszen a simmeringi csudautnak, mely Minotaurust hozza emlékezetünkbe — sokféle áldozat kell. — És most el akarnád hagyni gyermekedet?

Hogy Neked, Apponyinak, Festeticsnek Waldsteinnak, ... Nektek Magyaroknak, — — kik ezen ügynek élén álltok — súlyos feladástok s vajmi tövises helyzetetek van, — azt mindig gyanitottam, sőt nyilvánosan tudtam, — mert hiszen habár mindenben, pénzben soha sem volt gazdag a magyar, s most még kevesebbé az mint vala bármikor — — midőn mai nap a fél, sőt az egész világ — mint „Bolond Miska“ pag. 4 az irókra vonatkozólag vajmi bölcsen mondja: „inkább az aranyfüzér, mint a hervadhatlan babér“ után vágyik.

Ámde kérdem — mindig — vagy csak sokáig is fog-e ezen „roszbüzü“ nyavalya az emberiségen zsarnokoskodni?

Én nem hihetem, nem hiszem, mert noha minden legkisebb vagyon nélkül élni a világon nem nagy élvezet, sőt nem ritkán nem egyéb, mint nyomorult tengés, azért bizony azon emberi osztály sem irigylésre méltó legtávolabbról is, — melynek pénzen kivül semmije sincs, — — és mely mégis mindig egyedül pénz után szomjazik — és tör.

Mindennek meg jön az ideje. Erről mint ma áll Kassiopeia csillagzata, nem kételkedhetni. És im ezen időt be kell tudni várni!

Ha most a magyar oly helyben áll, mely a becsülettel, lelkiismeretével, és a haza érdekével nem ellenkezik, — bármily erősen piszkolják is azt be gúnyal, tajtékkal, turhával — arról önkényt csakugyan le ne lépjen. Mert csak az, ki tűrni, szenvedni tud a hazáért, az érdemli meg a hazafiság rajmi tövises, de annál dicsőbb koszoruját.

Ki helyén áll, annak mindig marad lehetősége „idejét jóra forditani;“ ki viszont elfordul, az diplomatice megöli magát, — — és ki ilyet müvel, azt még Isten se — ki életbe hitta a már rothadni kezdő Lázárust, — támaszthatja fel többé.

Ha meg nem választanak, ha kilöknek, ez más sat. sat.; ki vagyonát elvesztette, az még visszanyerheti azt, ... midőn az elajándékozott kincs örökre kicsuszott markodból!

Nagyobb dicséretet nem halmozhatni magyarra, mint ha azt mondják róla: hogy emberül ki tudja állni a sarat. Ezt tudod, nemde barátom?

Már kérdem, vajjon azon sarat kell-e ezen szólásmód által érteni, — mely hazánkban oly bőven van — és mely az embernek anyagrészét oly erősen zsibbasztja...? Dehogy azt, korántsem — mert, hol sok a sár, ott pótlásul sok buza is terem, és könnyen meghiznak a lakosok, ... midőn ott, hol a sok kő miatt ... könnyü jó utakat rakni, inkább csak zab terem, és rendszerint vajmi vékonyak a földiek.

Azon sarat kiállni, melyet — a dolgok mélyébe nem látó indulatos — — hazafi hány hazafira, barát dob barátra, rokon hajt rokonra, és mely mindennap, minden alkalommal és ezer árnyéklatban érint és lemoslékol, ... és mely a legszilárdabb kedélyüt is annyira lábairól lesujtja, miként minden pillanatban kidülni kész, de még sem dül, sőt hosszu évek során mindig fennáll...

Ki erre képes, csak az érdemli meg hazafiainak köszönetét, tapsát...

És én tőled lelkes Barátom nem várok „kevesebbet!“

Isten tartson! Légy ezentul is Jóakarom — és ne felejtsed — hogy nyomoru helyzetemben eddigelé Te álltál néhány hü rokonimmal lelki orvosim élén.

Igaz hived
Gróf Széchenyi István.

Széchenyi óvástétele a kormányi önkény ellen az akademia érdekében.

Ezen Magyarország anyagi érdekein ütött, ki tudná megmondani hányadik sebet nem sokára egy más — a nemzet szellemi érdekeire mért csapás volt követendő.

A Bachkormány, félrevezetve a Magyarországban volt oktalan, de a magyargyülöletben valóban leleményes képviselői által, a magyar akademia alapszabályainak módositását követelte, és abba különösen azon változást ohajtá tétetni, hogy elhagyassék azoknak II-dik pontjából „az akademia célja a magyar nyelv művelése.“

Mi mély terv lappangott a bureaukraták ezen sic volo sic jubeoja mögött? mindegy. Az akademiának pénzzel nagylelkü alapítói, annak tagjai, minden hazafi fölzúdultak, — mindnyájoknál inkább Széchenyi, ki hatvanezer frtnyi alapítványával tulajdonkép létrejötténék alapkövét tette le.

Széchenyi egy a hazafi fájdalomtól, s boszúságtól áthatott levelet intézett az akadnmiához, melyet az 1858-ki közgyülésen nyilvánosan fölolvastatni akart.

Azonban az akademia elnöke tapintatosabbnak látta a levelet nem közölni, — minthogy az alatt valaminémű compromissum a kormánynyal amugy is létrejött; — a mint nem is vala belátható, mi haszon várható egy erőszakos kormánynak oly — habár teljesen indokolt — boszantásától, mint Széchenyi levelében rejlett. E nevezetes, s csak Lipcsében német forditásban megjelent, de eredetijében eddig nyilvánosságra nem jutott levél itt következik:

A magyar tudós társaság igazgató tanácsához szives felolvastatás végett a legközelebbi ülésben intézi gr. Széchenyi István.

Tekintetes magyar tudós Társaság!

A legcifrább szavaknak sincs hitele ott, hol tények bizonyítnak ellenkezőt.

Hogy kormányunk mostani rendszere a magyar nemzetiség igényeivel és érdekeivel szemközt áll, azt legvakabb is észreveheti. Nemzetiségünk nekünk magyaroknak pedig becsesb, mint a föld bármily kincse, söt életünk

A magyar romok közt a nemzetnek eléggé nem bámulható életerején kivül, szeplőtlen már majdnem csupán az Akademia mutat arra, miszerint nemzetünk még kioltva nincs.

S most még ezen utolsó igazán magyar intézet is ki legyen sarkából forgatva!? Fájdalom igen! Mert hiszen az akademiai alapszabályok minap leérkezett megváltoztatása, legalább saját lelki szemeim előtt nem egyéb és nem kevesebb, mint oly döfés, mely könnyen halálra vezet.

Kimagyarázhatlan lelki kinoktól gyötörve, egészen elvérzett szívvel, félig temetve, ily aggasztó körülmények közt, kérdem, valjon a magyar akademia tekintetében én mit müveljek, mit tegyek, — én, ki dicsö elődeink utmutatását hü kegyelettel felfogván, szerencsés voltam 1825-ben ujra és sikerrel megpenditeni honi nyelvünk magasbra állitását; . . . sikerrel mondom, és jobb sikerrel mint ők, mert a mély felfogás ugyan sajátuk, de nekem elégséges pénzvagyon is jutott osztályrészül, . . . mely nélkül, fájdalom, a legmagasztosb is oly gyakran parlagon hever!

Hallgassak-e, midőn tapasztalni vagyok kénytelen, hogy azon nemes csira eltiportatik, mely tényezőként szinte arra vala szolgálandó, miszerint a magyar — kinek életrevalóságat, tavaszi korát, halálos kinjai után és jelen veszedelmei közt még ma is ezer jelenet bizonyitja — sajátszerüleg minden hátramaradásiból kibontakozva, az emberiség diszére, az osztrák közbirodalom legbiztosb talpkövét s a fejedelmi szék rendithetlen sarkalatát képezze, alkossa? — Kérdem, még fel se jajduljak, mikor látni vagyok kénytelen, én, — kinek baja nem a homályos, de az igen is tiszta, és minden ámitás nélküli látás, — — hogy dicső fejedelmi családunk, mint valami bal igézet által félrevezetve, népeinek épen legéletrevalóbbját, mely fiatalságánál és kettétörhetlen zománczánál fogva legdicsőbb kifejtésre képes, nemcsak kellő figyelemre nem méltatja, söt azt sajátságaiból kivetkeztetni, el-

zsibbasztatni engedi ... és ekkép ugyszólván saját maga alatt vágja el a fát!

A Tekintetes Akademiára bizni az ügy eldöntését — a mennyiben alapitó állásomnál fogva ahoz nekem is van szólásom — noha legnagyobb tisztelettel viseltetem mind testületileg, mind egyénileg iránta — nem kivánom, nem akarom, nem fogom; mert míg fejem vállaim közt áll, velőm el nem olvadt, és szemem világát a halál köde nem oltja ki, — mindaddig arról, mihez jogom van, minden tanácsot szivesen és köszönettel fogadván — utóljára is bizony csak saját magam fogok határozni. S ugyan is:

Én ugy vagyok meggyőződve, hogy Felséges Urunk, a fénykörülsugárzott Ferencz József Császár, előbb-utóbb, de elvégre bizonyosan át fogja látni, hogy a czélbavett amalgamisatiója és németesitése a közbirodalmi népeknek nem egyéb, mint a mostani államférfiak észficzamlott theoriája és keserü önmystificatio; hogy számos, tán legtöbb népei ... ha egyszer zivatarra kelnek az idők, mi alkalmasint nem igen fog késni, kifelé gravitálnak, mig a magyarnak nincs a világon rokona, nincs más hazája, mint a négy folyam közti, és a három hegy alatti alkotmányos paradicsom; hogy ehhez képest a magyar: jólétét, szerencséjét, boldogságát egyedül dynastiális és törvényes királyának védpaizsa alatt remélheti, keresi és lelheti, és hogy ennélfogva a felséges Császár nemcsak nem fogja türni, ha majd egyszer a legközelebbi sikertelen kisérletek az állam részéről, melyek az összes közbirodalmat a legproblematicusabb helyzetbe sülyeszték, kellőleg felvilágositandják lelkét, és untatni kezdendik legmagasb uri kedé-

lyét ... nem csak nem fogja türni, mondom, ha majd ezen idö beáll — miről én sehogy sem tudok kételkedni, — hogy azon nemzetet gyengitsék, gyilkolják, olvasszák ... melylyel lovagi Fejedelem, kit szeret, „madarat fogathat," és mely Érte, ha kifejlésének, becsületének, dicsőségének nem engedi utját állni, söt ily kincseknek hü pártolója, — utolsó csepp vérét kiontani mindig kész volt, — és mai nap is minden pillanatban kész volna és kész lesz.

Én azt szeretem hinni, fiatal Fejedelmünk ... ha látni és hallani akar, és egyedül saját velejének tanácsát követendi, és egyedül szive sugalása után indul — bizony mondom, Magyarország tekintetében, még Corvin dicsö korát is homályba állitandja.

Igy látván a jövendőt — és bizván a mennyei végzésben, mely nemzeteket valamint Fejedelmeket is hibáikért bünteti ugyan, de valamint lelkes népeket meggyilkolni nem enged, ugy tiszta erényü Uralkodókat is elvégre bizonyosan legvilágosb malasztjával megáld: Én, mi személyemet és alapitói jogomat illeti — a megváltoztatott alapszabályokat, melyekkel kezdettől végig nem tudok megbarátkozni, ha nincs menekülés, s azokat parancsként el kell fogadni, vérző szivvel de lecsépelhetetlen kedélylyel, minden legkisebb megjegyzés nélkül — elfogadom.

Egyszersmind azonban ünnepélyes óvást teszek, hogy a „Justum ac tenacem propositi virum" dicsö elve szerint, én a haza oltárára tett áldozatomnak kamatjait mindaddig fizetni nem fogom, ha tapasztalni volnék kénytelen, hogy adományom de facto — mert hiszen szép szavakra és igéretekre én bizony nem adok semmit is — más vágásba

szorittatnék, mint az, mely a magyar akademia eredeti czéljával megegyez, és mely Nemzet és Fejedelem közti törvény által megerősittetvén, fel is szenteltetett; mely szándékom szerint, tudom, örököseim is becsületesen és hiven eljárandnak, mikor aztán, — ha ezen szomoru eset bizodalom és minden jó remény daczára tán mégis bekövetkeznék — én, valamint örököseim, az alapitó levél értelmében, — járulékunkat a megmérgezett Akademiától elvonván, valami más hazai czélra forditandjuk, mely czélt azonban saját magunk tüzendjük ki, e foglalatosságtól mindenki mást határozottan felmentvén. És e tekintetben csak anyagi erőnek fogunk engedni.

Felső-Döbling, Nro 163. nov. 6. 1858.

A tekintetes igazgatóság

hü szolgája

Gróf Széchenyi István.

E levél, mint az olvasó látandja, azon helyes politika jóslatát tartalmazza, melyet azóta dicső uralkodónk nemes szivének régi sugallatára hallgatva, az ég teljes áldására méltólag inaugurált, s melyet nemzetünk szent bizalommal követ, s önföláldozó hálával viszonzand.

De azon időben, midőn iratott, merészen kihivta a nap hatalmasait irója ellen; s Dessewffy ildomától más nem is volt várható, mint az, hogy a levelet nem létezővé iparkodott tenni.

Azonban a gróf aggódott, hogy Széchenyi levele elhallgattatását zokon veendi, s Lonovics érseket kérte föl, hogy ez ügyben tekintélyével közbejárjon, s Széchenyit levele visszavételére s elhallgatására birja.

A nehéz küldetés a nemeslelkű főpapnak könynyebben sikerült, mint váratott. Széchenyi teljesen méltányolta a jeles barátja által fölhozott észszerü okokat, s azt mondá, hogy levelét kész a családi archivumba eltemetni.

Közbejött azonban rövid idő mulva egy kevesbé higgadt, mint tevékeny hazafi, s rávette Széchenyit, hogy levele másolatát adja ide; — melyről az azután számtalan példányban leiratott, s kézről kézre járt, — ugy, hogy a rendőrség is tudomást vőn róla.

E levél, a „Napló“-ban confiscált előbbi levéllel, nagyon hihetőleg fölizgatták Széchenyi ellen a hatalmas bureaukratákat, s azoknak magas kegyurait; — s a „sárga könyvvel“ csak csordultig telt meg méreggel a már félig töltött serleg. . .

Megjegyzendő még e levélhez, hogy annak első szövegében erős oldalvágást tőn Uerményi Józsefre, melyet azonban helyes baráti tanács következtében eltörölt.

Ezen időben élte Uerményi közpályája legszebb szakát, midőn tevékenysége az alagutat

létrehozta, s a balatoni gőzhajózásnak uj lendületet adott stb.

Széchenyiben tagadhatlanul mindig volt némi féltékenység azok iránt, kik a közélet mezején bármi irányban önállón kitüntek. Meg is vallotta ez alkalommal, mint a ki gyöngeségeit ismerni s bevallani s azokat leküzdeni, sőt azoknak túlzott vádjával magát kinozni szokta, némi irigységét az ellenében, ki egy idő óta „kis Széchenyit látszék játszani akarni," — de le is győzte azon hajlamot, s beleegyezett ama passus kihagyásába.

Hasonló féltékenységet árult el néha Deák Ferenc irányában, kit különben nagyra becsült. Nem egy izben mondá például: „Ha Deák meghal, s emléket emelnek neki, ugyan mit irnak emlékkövére? — azt, hogy népszerü volt! Igen, de mit tett? mire használta e népszerüséget?"

Deákra tett e nemü megjegyzéseinek azonban a mondotton kivül más lélektani indoka is volt.

Széchenyi a maga fokozott kedélyállapotából nem birta fölfogni s méltányolni azon reservált szenvedőleges állást, melyből Deák Ferencet s hatása alatt álló párthiveit az események jó vagy rosz fordulata kimozditani nem volt képes.

Széchenyi higgadt pillanataiban a komoly actio percét szintén nem tartá elérkezettnek. De izgatott pillanataiban saját lázas ingerültségét s tettszomját szerette volna communikálni minden magyarral; — ugy látszék neki ilyenkor, hogy szólni és tenni kellene már, még pedig gyorsan!

A szegény agg és beteg hazafi érzé, hogy neki nincs ideje várni! és lázasan siettette volna, ha tőle telik, a cselekvést.

Illő helyén leend itt a dicsőültnek még egy levelét közölnünk, melyet az 1860. január első napjaiban a Czenken épitendő s az ő költségén épült uj katholikus templom ügyében azon plébániabeli egykori jobbágyaihoz intézett.

A levél igy szól:

„D r á g a h a z a f i a k, t i s z t e l t m a g y a r p o l g á r t á r s a k, e g y k o r i h ő n s z e r e t e t t j o b b á g y a i m!

„A nagy Isten kegyelme és ápolása nélkül, mi sem sikerül a világon. Nagy és kicsi egyiránt alá van vetve végzetének; boldog ennélfogva, ki az erény utjától soha el nem térve, bizik a nagy Istenben, ki lesujtván az emberi kevélységnek önkényfogásait, elvégre bizonyosan könyörül azokon, kik őszinte kedélylyel imádják Őt!

Mi czenkiek édes és egykor oly boldog hazánk véghatárán állunk. — Czenk nyugat felé első hely, hol drága

anyaföldünk szivünk és lelkünkbe elválhatlanúl belé szött nyelvén dicsértetik a királyoknak királya, a nagy Isten, és imodánk mármár ingadozó állapotban van!

„A nyomorultak szivrepedt fohászait meghallja ugyan Isten mindenünnen, és a lakosok erénye erdő közepett és a nyilt mezőn is, oltárt képez, melynek áldozata felhat az egekbe. — Ámde mit ember buzgó szándékkal és tiszta kezekkel Isten dicsőségére eszközöl, cselekszik, mivel, ez közelebb emeli az emberi nemet végrendeltetéséhez, mely nem egyéb, mint soha meg nem szünő javulás és fcldicsőülés! —

„És azért, mielőtt késő volna, — — emeljünk egy tisztes templomot Nagy-Czenken, és pedig első királyunk szt. István tiszteletére, ki hazánkat szinte egy ezred előtt alkotta, — és bizonyosan el nem hagyandja soha.

„Mostani imodánk ugyan még nincs oly annyira roskadó állapotban, mikép szoros kötelességünk volna azt rögtön szétbontani, és helyette ujat rakni. Elég könnyü volna a mostanit még hosszabb időre tatarozni, — és beütvén túlsulyu boltozatát — könnyebb fedezettel ellátni.

„Ámde — czélszerü és okos volna-e, kérdem, ha bevárnók annak végpusztulását. mihezképest aztán ránk parancsolják ujnak felépitését?

„Tegyünk a nagy Isten dicsőitésére inkább többet, és halasztás nélkül, mint a mire földileg szólva, köteleztethetnénk. — Ebbeli buzgóságunk, magasb ihletés által soha nem fogja velünk felejtetni, hogy magyarok vagyunk, és ekép hazai és nemzeti kötelességeinknek is tartozunk megfelelni mindenkoron.

„Mostoha körülmények ugyan erősen leapasztták tehetségeinket — pénzben egy cseppet sem bővelkedünk —

azért nem is volna czélszerü, valami remek és tulczifrázott templomot raknunk. — Legyen tágas, biztos, de egyszerü — és valamint egykor tökéletes egyességben éltük boldog napjainkat, ugy legyen most is, barátságos őszinte kézfogásunk és vállvetésünk mindenben azon legfőbb ékesség és dísz, mely a templomon kivül és belül lelkesitsen minket.

„Tolnay Antal, tisztelt czenki lelkész urat megbiztam, tegye magát veletek tisztelt polgártársak érintkezésbe, miképép a kitüzött és elhatározott ügynek minél előbb foganatot eszközöljön.

Legőszintébb hazafiui rokonszenvvel

„Gr. Sz. Ist.“

A czenki templomnak, mely azóta fölépült, s nagy ünnepélylyel fölszenteltetett is, terveit a gróf maga nézte át, s birálta meg, s ő választá Ybl tervét . . . de kivitelét nem élte meg.

Midőn b. Hübnernek belépte a ministeriumba (s Bach-Kempen elbocsátatása 1859. aug. 21-kén) az államrendszerben valami józan fordulatra kezdett nyitni kilátást, — és hajlamot mutatott ott kezdeményezni a megoldást, hol a helyzet bonyadalmainak sulypontja volt: — Magyarországban; és midőn Hübner a magyar aristokratia kiválóbb tagjaival némi érintkezésbe lépett: Széchenyi is

célszerűnek látta az iránt, hogy mi a teendő, a kormány fölvilágositásához járulni, s azt az actió sürgető szükségéről meggyőzni.

E helyt két kitünően irott s hazafias irányu emlékirat emlitendő meg, melyek az ő közvetitése folytán a miniszterelnök, gróf Rechbergnek és báró Hübner rendőrminiszternek kézbesittettek.

Az első egyenesen Széchenyi befolyása alatt fogalmaztatott is, s egy, a gyakorlati téren azóta szép nevet kivivott hazánkfiának jeles munkája, mely később „Zur ungarischen frage, Eine Denkschrift von einem ungarischen Patrioten, Leipzig, Steinacker 1859.“, mint röpirat jelent meg, — (s töredékesen a Török János kiadta Széchenyi politikai iskolája III-ik kötetében is olvasható.) A másik tudtomra kézirat maradt.

Ezen „programmok“ tartalma, az azokban foglalt rendezési eszmék és kiegyezési föltételek a mai nap szempontjából elég szerények valának, s a nemzetet, mint az octóberi diploma fogadtatása mutatja, ki nem elégitették volna. De 1859-ben és 1860 elején kormánykörökben még is túlzottaknak, teljesithetleneknek tartattak.

Azt mondhatnám — Sybilla könyvei, ha e hasonlat annyira elkopott nem volna.

Az azokhoz kötött remények teljesedése tehát nem mutatott látható nyomokat. Sőt az egyezkedés

eszméivel elfogulatlanul foglalkozni kezdő és reformvárakozásokat költő b. Hübner két havi működés után hirtelen elveszté állását (s mint mondják, első levén, ki a miniszteri conferentiában „meggondolatlanul“ ejté ki e szót: „birodalmi alkotmány;“) s helyében csakhamar b. Thierry, ő fölsége legujabb igéreteivel egyenes ellentétben álló legvadabb reactionarius kormány-irányt kezdett követni közigazgatási intézkedéseiben.

1859-ki december végén jelent meg egy általam németül irott, mert német körökre számitott röpirat „Die Lebensfrage Oesterreichs: Ist noch eine Vermittlung zwischen Oesterreich und Ungarn möglich?“ (Braunschweig, Westermann.)

Sokkal rövidebb volt az, semhogy a nagy politikai és államjogi kérdéseket kimeritette volna. Célja volt meggyőzni a h a t a l m a t, hogy Magyarországban történeti jogérzület létezik, hogy a kormány ott nem képes állandóságot igérő intézményeket meghonositani, melyeket az ország népeinek ösztöne törvényeseknek el nem ismer; hogy e jogérzület és Magyarország történeti joga nem ellenkezik a birodalom nagyhatalmi állásának igényeivel; tehát — azzal ki kell és ki lehet alkudni.

E röpiratot is túlszárnyalta az idő. De minden hiányai mellett is egy józan elvet mondék ott ki, mely azóta a tény evidentiájára emelkedék, de sajnos, 1865 előtt nem birt érvényre jutni; s ez az: „bizonyos, hogy egy, az autonomiának legszélesebb és legszabadelmübb alapján álló, de oktroyált kormányzat csak hasonló eredményt idézend elő, mint a (protestans egyházi ügyben kibocsátott) 1-ső septemberi patens — csakhogy sokkal nagyobb terjben.“ (pag. 51—52.)

„Mert — történeti jog es törvény — Magyarországban csak az, mi a fejedelem és ország által közösen és szabadon állapittatott meg.“

Ha e röpiratot — mint később azzal gyanusittattam *) — Széchenyi pénzén akartam volna ki-

*) Valamint b. Kemény Zsigmondnak nálam talált levelei más gyanusitást eredményeztek. — Röviddel a házmotozás elött jelent meg b. Kemény Gábortól egy politikai röpirat, mely Bécsben nyomatván, az én censori hatóságom körébe vágott, s általam mint „unbedenklich“ („ártatlan“ — bocsássa meg Kemény Gábor e kitételt —) kiadatott. A röpirat azonban a pesti rendőrség által orroltatván, ellenem panasz emeltetett. — Védelemre alkalom ugyan nem adatott, hanem az itélet kimondatott, hogy e veszélyes röpiratot megjelenni engedém, mert „b. Kemény“ barátom. Holott b. Kemény Gábort még akkoriban nem is volt szerencsém ismerni.

adatni, kétségtelenül örömmel teljesitette volna ez óhajtásomat; s alkalmasint dusabb tiszteletdijban részesitett vala, mint a könyvárus. De én e dijnál többre becsültem azon örömet, melyet neki szerzendek, ha ezen irattal meglepem.

A mint tehát kezemhez jutott, egy példányt kiküldék a grófnak, következő levél kiséretében:

„Kegyelmes uram!

„Van szerencsém egy röpiratot küldeni itt, kinek szer„zője nekem igen közeli ismerősöm. Tudom, hogy a szerző, „midőn munkáját kinyomatva látta, azzal nem volt teljesen „megelégedve; elhamarkodott és fölületes irat az. Hanem „hát — és végre — quantum potes, tantum aude."

„Kitünő tisztelettel sat.

K. A."

Már masnap következőleg válaszol:

„A Mr. Kecskeméthy Aurele.

„Szerzőjét a „Die Lebensfrage Oesterreichs" czimzett „munkácskának erősen kidicsérném, csak tudnám kicsoda!!! „Mert nekem az egész kimondhatlanúl tetszik.

„Valóban, minden lapnál igy kiálték fel: prestantissi„me! — és ha a szerző — mint okom van hinni, ivadéká„val egészen nincs megelégedve, ez azt mutatja, hogy annál „a mit gondolt és mondott, jobbat is tudna mondani; mire „én azonban azt a megjegyzést teszem, „Le mieux est l'en„nemi du bien; — és mai körülmények közt bizonyosan „többet ér a dat cito, mint a dat bene, — mi perse ha van „elég idö — megforditva áll."

„12 példányra nagy szomjam van, és bizonyosan job-
„ban fog esni, mint szint annyi üveg „bok“*), mint valósá-
„gos anti-bok. — Két példányt azonban hova-hamarább
„meg szeretnék markolni . . . mert az aztán holnapután út-
„ját venné az angol szigetnek.
„Sietve, de igazi satisfactióval“

Széchenyi István s. k.“

Január 3. 1860.

„P. S. Remélem ön nem sokára ismét egy Géza-féle
„márciusira“ felkeres.“

Assemblée des Notables.

Mialatt Széchenyit a politikai irodalom ily sokféle irányban foglalkoztatta, a közben egy más nagy eszme létesitésén is fáradozott.

A röpiratokkal és hirlapi cikkekkel oly izgalomba beszélte bele magát, mint a ki fárad és erőlködik, és nem lát eredményt, nem vesz észre haladást.

Minden cikkel, melyet egy év előtt a „Times“-be irt, azt hivé, megadá a halálos döfést a bécsi bureaucratiának. Most — midőn Bach már elmenesztetett, de a systema csak „folytatódott“, sőt Thierry alatt

*) Book és bok *(sör)*.

forma szerint neki dühödött, mert vesztét érzé, most minden röpirattal és promemoriával, mely gróf Rechberg és más főurak kezeibe játszatott, azt hivé, meg kellett törni a kormány csontosúltságának, s elkezdődni az actiónak — Magyarország kibékítésére.

Izgalmas türelmetlensége nőttőn nőtt, s csüggetegsége gyakori kezdett lenni 1860 elején.

Hogy kellene megtörni a jeget? vagy miképen lehetne csak legalább oda forditani a dolgot, hogy a követ valaki megmozditsa? — hogy az aztán önmagától fog tovább hengeredni, azt előre látta.

Tizenegy évi kerékvágásában bennrekedt kormányzat nem oly könnyen emelhető ki. Hol kell kezdeni? és ki legyen az, a ki kezdje?

Azon férfiak, kikben egy uj kormányzati rendszer kezdeményezéséhez képesség, s hazájokban az ily föladathoz kellő népszerüség megvolna — „compromittált" megjelölt emberek, kik tán alig kerültek ki börtöneikből, s kik okvetlen még „unter polizeilicher Aufsicht" állnak! Ilyenekhez nem fordulhatnak az uralkodó loyalis elemek. Sőt:

A loyalis uralkodó elemekről, a systema nagy koftáiról, a főfő hivatalnokokról általán hogy is lehetett föltenni, hogy az állam javára s a trón megmentésére készek lesznek bűnbánó vallomások-

kal a világ elé állani, tizenegy évi működésük kudarcát kikiáltani, a kezökben levő hatalomról lemondani, s a fölségnek azon tanácsot adni, hogy helyettök és helyeikbe nevezzen ki méltóbbakat, ügyesebbeket, szerencsésebbeket?

Széchenyi maga nem egyszer utalt azon nehézségre, hogy a kabinet azon dynasticus érzelmű tagjaitól is, kik az urakodó ház veszélyei által meghatva, rendszerváltozást szükségesnek tartanak, — „csak nem kivánhatni, hogy alkotmány behozatalát javalják a fölségnek: mely alkotmány életbe léptének első következménye fogna lenni, hogy ők nem maradhatnának miniszterek, mert ők nem is birnak a kellő parlamenti miveltséggel és szónoki tehetséggel, hogy egy parlamentben helyt álljanak."

Mindent tehát csak a fölség személyes fölléptétől várt Széchenyi. Tehát a fölséggel kellene valamely úton módon a dolgok valódi állapotát megismertetni. Nem egyszer példázgatott, hogy csoda-e az, ha egy fejedelem állama és népei állapotáról roszul van értesülve? Hány többé kevésbé vagyonos ember van, ki gazdaságában s üzleteiben tisztán lát? ki környezete és tisztei által nem vakittatik? s ki eltalálja, melyikök érdemel legtöbb bizalmat? Hát még oly nagy és sok féleséges állam

fejedelme! . Azért csak „a rege male informato ad regem melius informandum" intézte reményét.

Nem egyszer mondá, épen 1860 elején: „Meglássák, még Ferenc Józsefből a legalkotmányosabb fejedelem fog válni. Ő soká hű marad minisztereihez, nem könnyen ejt el egy rendszert, s egyéni nézeteit tudja föláldozni minisztereinek ha bizalommal van iránțuk. Ha alkotmányos felelős miniszterei lesznek — il les laissera faire!"

Igen, de a fölség nem léphet ki közvetlenül az actióra és egyedül. Módott kell találni abban, hogy mintegy fölhivassék a tettre. Hogy nyiltan értesíttessék a birodalom állapotáról a népek valódi szükségeiről és ohajairól. Hogy megismerhessen oly férfiakat, kiket talentom és közbizalom — rendszerváltozás esetében a kormányra kijelöl.

Ezen nézetek láncolata vezette Széchenyit azon eszmére, melylyel sokat foglalkozék, hogy célszerü volna oly gyülekezetet hozni létre Bécsben, mely szó szerint „Assemblée des notables," vagy is, az ország legkiválóbb férfiainak gyülekezete volna, s szabad discussio utján állapitaná meg és pontozná az országnak körülbelőli kivánalmait.

Nem kellett annak hivatalos szinezettel birnia, nem is a kormány által egybehivatnia; — csak a kormány hallgatólagos engedélye, csak az kell vala, hogy türje ily magán értekezlet létrejöttét.

Széchenyi komolyan fáradott ezen terv létesitésén. Sok kitünő hazafival értekezett arról. Földjegyezte mindazon, bármiféle szakban kiváló hazánkfiainak neveit — rang, osztály, vallás, nemzetiség különbsége nélkül, kikről némi joggal mondható vala, hogy a közvéleményt képező elemek, az értekezlet jegyzőiről is gondoskodott, — Falk Miksát szemelve ki, és csekélységemet, mint kik több nyelven is képesek fogalmazni. *)

Első rendben természetesen csak Magyarország ügye lebegett szeme előtt; de nem feledte ki a számitásból a birodalom örökös tartományaiból való férfiakkali értekezlet szükségét se. Senki sem fogta föl oly mélyen mint ő, hogy a közbirodalmi visszonyt is, sőt mindenek előtt — tisztába kell hozni és szabatositani törvényhozás utján.

Gróf Rechberggel, midőn Széchenyit Döblingben meglátogatá, sokat és behatón szólott arról, miképen lehetne rendbehozni a zavart közállapotokat, minek első föltétele Magyarországot visszahelyezni alkotmányába; — és közlé vele ezen gyülekezet tervét is.

Mint hallám, gróf Rechberg ő excja e találkozás után meghitt köreiben igy nyilatkozék a Széche-

*) E névjegyzék is a rendőrség kezébe került Sz. irataival, s alkalmasint fontos okmánynak tekintetett a nagyszerü összeesküvés földeritésére. K. A.

nyivel volt értekezletről: „Tulajdonkép még is meglátni, hogy a gróf tébolydába való."

Nem tudom, vajjon nem sokára reá, nem változtatta-e meg ő excellentiája ezen nézetét? Hanem azt hiszem, ha ma visszatekint a tisztelt gróf, kinek az uj és jobb korszak inaugurálása körül — Ő Fölsége után — talán legtöbb érdeme volt, ha, mondom, ma visszatekint az 1860 óta történtekre, nem fogja többé oly tébolydai eszméknek tartani, miket Széchenyi akkor nyilvánitott, — mert sok hihetetlen dolog teljesen valónak bizonyult azóta.

Mindenesetre, Rechberg grófnál jobban tudta Széchenyi megitélni azon föltételeket, melyeket a kormány elfogadni lesz kénytelen, ha Magyarországot kibékiteni akarja, pedig kibékitenie kell . . mert ez jobban ismerte a viszonyokat. Az austriai kormánykörökben általán nagyon olcsón remélték Magyarország kibékülését megszerezhetni, s oly kis árt szabtak e célra, hogy ha avatottabb ember „tiszta bort töltött nekik", azt kelle hinniök, hogy „bolonddal" van dolguk.

És végtére a vagy fél év mulva összehivott „Verstärkter Reichsrath" alapeszméje is nagyon hasonlítani látszik a Széchenyi tervelte értekezlethez, — csakhogy az szabatosan formulázott gyülekezet vala, s alapja szélesebb volt, mert

az egész birodalomra kiterjedt, míg Széchenyi egyelőre csak Magyarországot tartá szem előtt.

Azonban gróf Rechberg fönebbi célzásával mégis eltalálta Széchenyi tervezete bibéjét. . Arra ugyan nem lehetett gondolni, hogy az ország legkiválóbb férfiai e g y t é b o l y d á b a n gyülj e n e k ö s s z e . . . viszont Széchenyi azon pontra nézve volt legeltökéllettebb, hogy — e házból ki nem megyen.

A sors végre ugy is akarta, hogy Széchenyi ezen eszméje valósitására az ő életében ne is kerüljön a sor. Az események rögtön Széchenyi lételére válságos fordulatot vőnek.

V.

1860. március 3-ka. Rendőri házmotozás Széchenyinél s másoknál; s e rendőri hőstett egyes episodjai.

1860. március 3-án reggel fél hétkor, ugyanazon órában, rendőri házmotozás történt gróf Széchenyinél és dr. Görgennél Döblingben, — az ifju Széchenyi grófok városi lakában, gr. Zichy Gézánál, Falk Miksánál, a véletlenül előtte való este ide érkezett Hollán Ernőnél, és e sorok irójánál.

Ez a rendőri nyelven ugy nevezett „razzia" volt, mely minden egészséges rendőri hivatalnok szivére emelőleg hatott, oly formán, mint midőn egy rég garázdálkodó zsebtolvajbandát végre föl- és becsípnek.

Mondják, 40 fiakker és kétannyi hivatalnok volt azon reggel mozgásban; s az államfinanciák állapotát eléggé megmagyarázó körülmény, hogy otromba légvárak hajhászatára ily nagymérvü landpartiekat rendezhetni az állam költségén!

Mit talált a rendőrség Széchenyinél?

Semmit.

Tekintve a kormány nagyszerű gyanúit, s a házmotozás látható célját — mondhatni, hogy semmit.

A mennyire én tudom — találhatott papirjai közt egy vagy két röpirattöredéket, — melyek nem érték a papirt, melyre irva voltak.

Hát a többi tisztelt hazánkfiánál mit találtak?

Hollánnál? térképeket, s gondolom, vasuti ábrákat.

Falk Miksánál? makulaturát; mert ez nem szokta ládájába zárni, hanem a posta szárnyaira bizni szellemgyermekeit.

Az ifju grófoknál — föl lehet tenni — szerelmesleveleket.

Nálam? — mindjárt elmondom.

Hanem mindössze azt hiszem, hogy átnézve a nagy hűhóval és költséggel behajtott kincseit, báró Thierry is fölsóhajthatott:

„Non meritá la spesa!"

Mint mondám, ama nevezetes március 3-ki reggelen hetedfél órakor én is megtiszteltettem a kora rendőri látogatással.

Hogy én az egész ügyben jelentékeny személynek tartattam, megdöbbenésemre következtetnem kellett abból, mivel két rendőrszolga, s egy rendőrbiztos kiséretében maga a bécsi rendőrigazgató, Weber udvari tanácsos ur ő méltósága volt kegyes magát hozzám lealázni.

Lakásom két kijárását oly szigorun állták el, hogy még a szolgálóknak sem volt szabad tejért vagy vizért ki be járni, mit korán reggel kávéjokat leső gyermekeim nem kevéssé aprehendáltak.

Magam még ágyban fekvém, midőn a szolgálók egyike jelenti, hogy két ur akar velem beszélni.

„Jőjjenek később" — mondám ártatlanul.

A leány elment, visszajött, s azt mondá, hogy „a két ur nem hagyja magát elutasittatni, hanem azt üzenik, öltözzem föl."

De már erre lángra gyult rosz sejtelmem mécse. Fölkaptam otthonkámat, s kisiettem. Már a mellékszobában találtam az udvari tanácsos urat, egész nagyságában.

Mintaképe volt ez a cseh-német rendőrhivatalnoknak. Arca sima, puszta és sivár; senki azon egy röpülő gondolat vagy egy változó érzés nyomát

sem láthatá; szemei a fényes pápaszemen körösztül mint gyémánt oly metszőn és oly hidegen tekintettek, de szintoly semmit mondón, mint arca. Modora a legudvariasabb tudott lenni fölfelé, — a legdurvább az alsóbbak vagy plane inquisitusok ellen.

„A rendőrminister ő excellentiája parancsára önnél házmotozást kell tartanom," mondá röviden és hidegen.

„Oh méltóztassék — viszonzám én. Tessék ide bejönni, ez dolgozó szobám. Itt iróasztalom kulcsa."

Weber ur lesujtó szemekkel meredt reám, mintha csak azt mondaná: „ön Mazzininál és Garibaldinál is elvetemedtebb, . . ." kinyitá sorban asztalfiókjaimat, s az azokban csomagokba kötözött, vagy husz év óta összegyült, őt hat nyelven irott — apai, testvéri, baráti levelek halmazában bámulatos nyugalommal s következtességgel kezdett turkálni és olvasgatni.

A magyar leveleket, miket sem ő, sem segéde nem értett — félrerakta; néhánynak alján Kemény Zsigmond vagy Danielik, és más, akkoriban nagyon policei-widrig neveket vőn észre; ezeket okvetlen fontos corpus delictiknek tartá; pedig a politikáról egy árva szó sem volt bennök; nehány emlékül tartogatott „Kossuthbankót" szerencsésen

fölfedezve, kegyetlenül a confiscáltak közé fektetett; de a min különösen soká törte fejét — egy porcellán irótábla volt, melyen naponkint a barometrum jeleit szoktam volt számmal jegyezgetni. — Ismételve kezébe vevé azt, valami caballának, vagy titkos összeesküvési jeleknek tarthatá, de csak megint letevé.

Igy tartott ez három óra folyásig; butoraim, könyvtáram, sőt nőm ruhaszekrényei is kikeresgéltettek, . . . természetesen mit sem talált Weber ur minden buzgalma dacára, — mert nem volt mit találjon nálam, kivéve Széchenyinek egy csomagban volt leveleit, miket a ház geniusa, ki e féle malheurökben rendszerint a férfinál több lélekjelenléttel szokott birni, módot talált keblébe rejteni. No de bizony Széchenyi e levelei is nagyon ártatlanok voltak, mint olvasónk láthatta; azonban reám nézve akkoriban nagy baj leendett, ha megtalálják vala.

Végre — bekapolta az udvari tanácsos ur confiscált kincseit, mikre Rottschild egy garast sem előlegezett volna a statusnak; de miket én máig is sajnálok, mert többi közt rég elhunyt kedveseim, ifjukori barátaim és szegény apám levelei is voltak közöttök, miket soha vissza nem kaptam.

A rendőrigazgató ugyanazon kegyetlen jég

arccal távozott, a melylyel jött. Ausztria nagyhatalmi állása meg volt mentve.

Itt léte alatt annyira ügyeltetett reám, hogy a mint egy illetlenség nélkül nem emlithető, de nélkülözhetlen helyiségre akartam távozni, a rendőrbiztosnak intett, hogy kövessen. És ugy lőn. Én is „rendbiztos" valék; ez volt aztán a collegialitás!

A mint egyedül valék megszentségtelenitett, idegen kezektől szétdult asztalomnál, eszembe jött, hogy mégis mily jó hozzám az Isten!.. Tegnapelőtt Széchenyi egy kéziratot adott át nekem átolvasás végett, és azért, hogy itélném meg, érdemes volna-e azt kiadni?

Jószándéku, de nem jó helyen és tapintatlanul sértő irat volt. Mondhatom, mintha égett volna kezemben; mindjárt másnap, t. i. tegnap este vissza vittem; s azon véleményezéssel adtam át, hogy az a kinyomatásra nem méltó.

Ha tegnap jőnek a házmotozó rendőrök és nem ma, nálam találják azon iratot, — s abból valóban komoly bonyodalom következheték, pedig — akkor is csak ártatlanul sujtott volna a balsors.

Emlitésre érdemes, hogy előtte való napon, — pénteken, március 2-kán — esti 11 óráig még Széchenyinél voltam. Egyedül voltunk, s igen komoly társalgásba mélyedve, . . s a mi még nevezetesebb, — alig nehány órával az ausztriai kormány

rendőri kutatása előtt — Ausztria fönnállásának szükségéről beszélgettünk. Kifejté, mit gyakran tőn, hogy nemzeti fönnmaradásunk csak az ausztriai birodalom szilárd fönnállásában van biztositva. Ha Ausztria megingattatik — több kevesebb, hosszabb rövidebb átmeneti stadiumok után — Oroszország zsákmányává lennének a Dunamenti tartományok, .. kiemeltük a különbséget, a mely még elnyomási rendszer tekintetében is Ausztria és Oroszország közt létezik. Az nádpálca, ez vasvessző. — Ausztria alatt nemzetiségünk még a nyomásnak következtében is fejlődik, — de a 60 milliónyi orosznak anyagi és szellemi nyomása alatt hirtelen végünk volna. Vajha ezt méltányolnák hazánkfiai?

Igy szólt, igy aggódott azon férfiu — kinél pár óra mulva betört a rendőrség, s kit rendőri kimélytelenség kora sirba erőszakolt.

Március 3-ka életem fordulópontja lőn. Érzém, hogy hivatalnoki pályámat befejeztem. Fölöltözém, s egyenesen báró Thierryhez, a rendőrminiszterhez mentem.

Ő excellentiája alacsony vastag szőke ur volt, kevés értelmiségre mutató arccal, ámbár nagy

kopasz homlokkal; s oly trivialis fölfogással és beszédmodorral, minőt egy volt külügyéri tanácsosról föl sem tettem volna.

Elmondám, mennyire meglepett s mily méltatlanság vala reám nézve, ki mindig nyilt utakon szokott járni ez életben, a mai házmotozás; kértem ő excját, hogy a nyomozást erélyesen üzni, de siettetni méltóztassék; mert, mint meg fogja engedni ő excja is, a mai bizalmatlansági szavazat után hivatalomat tovább nem folytathatom.

Ő excja roppant komolysággal és feddő szemrehányásokkal válaszolt. Ő azon beamter-világnézlettel birt, mely szerint a hivatalnok testtel lélekkel a kormány tulajdona, melytől fizetést huz.

Hogy az ember ezen kivül még mint állampolgár is érezheti magát, sőt hogy még oppositiót is képezhet, és tollával agitálhat: egy az állam létét veszélyeztető kormány ellen — ilyesmit blasphemiának nevezett volna. Természetes tehát, hogy én az ő, mint minden beamter szemeiben rettentő bünös perfid ember valék, ki a kormány bizalmával csufosan visszaélt, s azt kijátszotta.

„Ön igen sulyosan compromittálta magát,“ mond, mázsányi sulyt fektetve szavaiba.

„Valóban nem értem, mi által, miniszter ur!“

„Önnek okvetlenül jelentést kell vala tennie. (Sie hätten die Sache anzeigen sollen).“

„Mit jelentettem volna? Hogy Széchenyi a Blick-et irta? Hisz ezt ma minden gyermek tudja, s a ki tőle valaha valamit olvasott, mindjárt az első lapról megismerhette. Nem tudom tehát, mit kellett volna jelentenem?“

„Önnek jelentenie kell vala, hogy ön oly házba jár, mint gr. Széchenyié! és mindazt, a mi Döblingben történt, tudomásomra hozni; én azt vártam is, mert régen kisértettem önt figyelemmel. Ön azonban nemcsak nem teljesité kötelességét, hanem ellenkezőleg, résztvett az ottani gonosz célu conventiculumokban.“

„Bocsánatot kérek, excellentiád; mondám, az én kötelességem volt könyveket vizsgálni, nem denunciálni; s egyébiránt nem is lett volna a legjobb akarattal is mit denunciálni; én Döblingben mindig tisztességes társaságban voltam; és titkot abból, hogy oda járok, nem csináltam, sőt arra büszke vagyok, mert utó végre adná az Isten, hogy Ausztriának kétszáz olyan férfia volna, minő Széchenyi István.“

A miniszter kissé meg volt lepetve a hevesség által, melylyel szóltam; homályosan látszék sejteni, hogy nem bolondság, a mit mondok; mindazon által gyanus kifejezést adott fénytelen szemeinek, s azon igérettel, hogy siettetni fogja a

vizsgálatot, s az alatt hivatalomtól fölment, elbocsátott.

Igy szüntem meg hivatalnok lenni, — s értem ismét oda 1860-ban, a hol egy évtizeddel előbb valék — azon különbséggel, hogy azóta a jövővel kevesebbet törődni, s alkotmányos kormányzat közelségében hinni, és remélni tanultam.

VI.

A legnagyobb magyar halála és temetése.

Széchenyi Istvánt marcius 2-ka óta nem láttam.

A házmotozások után — kétségen kivül specialis rendőri fölügyelet alá helyezve, s minden léptem még inkább mint eddig lesve levén, ha meglátogatom, azzal vádolhatnak vala, hogy a nyomozás kijátszására összebeszélünk; s ezzel tán a gróf helyzetét, de ügyünket mindenesetre rontottam volna.

Azon öt hét alatt azonban, mely a házmotozás és Széchenyi halála közt fekszik, rendesen értesültem családja által hogylétéről, s minden körülményeiről.

A mit hallék, aggodalmat költő és a legroszabbra előkésziteni képes volt. Még is, mintha teljesen váratlan dolog volt volna, annyira meglepett s megrázott, midőn april 8-án, Husvét vasárnap reggel gróf Széchenyi Bélához jövén, lakában

baljóslatu izgatottságot, jövést-menést tapasztalék, s a szobába lépve, a gróf mély komolysággal mondá:

„Ön még nem tudja? — atyám az éjjel meghalt.“

Nem valék képes tovább gondolni, s szószerint véve e hirt, hogy a gróf meghalt, igen természetesnek találtam, hogy az oly veszélyesen idegbeteg férfiut az utolsó hetek izgalmai teljesen megtörték, s azokba — belehalt. „Megölték“ .. mondám fölháborodva.

Csak a további beszélgetés alatt értettem meg a szörnyü valót, hogy — Széchenyi István reggel halva találtatott zsölleszékében, szétzúzott koponyával, ölében a pisztolylyal, melylyel maga vetett véget életének.

Ily nagy esemény első lezúzó hatása alatt az emberben homályos chaossá futnak össze az érzelmek és gondolatok, mert a miket nagyságánál fogva költhet, mínd egyszerre zúdulnak föl a szivben és velőben, hogy nem képes egynek is tiszta kifejezést adni. Összefüggés nélküli észrevételek, töredékes panaszszavak, sóhajok és férfikönyek szakonkint válták fel egymást, a mint jöttek-mentek hazánkfiai, kik a hir hallatára siettek a grófi család körébe, szánó részvétöket kifejezni.

Béla gróf, kire, mint legidősb fiára sulyosodott a pillanat gondja, ifjabb fia Ödön, cimszerint mostoha, de kedvelt fiai a Zichy grófok, Henrik, Géza, Rezső és Miklós, osztoztak a teendők halmazában; jó geniusa, neje — lesujtva, teliesen szenvedőleg engedé át magát bánatának.

Aprilis 10-én reggeli 10 órakor a grófi családnak s a magas főaristokratiának Bécsben levő tagjaival, a válogatott uri fogatok hosszu sora hajtatott végig a währingi és nussdorfi utcán, az egyszerü kis döblingi templomhoz, melyben egyszerü fekete ravatalon, kereszttel jelölt egyszerü koporsóban feküdt a magyar aristokratia előkelő és leghiresebb tagja! — gróf Széchenyi István!

A pap elmondá áldását, s a 60—70-re menő jelenlevők imába mélyedtek. Vagy negyedóra mulva az egyszerü koporsó kocsira emeltetett, és megindult — hogy Czenkre vigye örök nyugalomra — a földön soha nyugtot nem lelt nagy lélek sártetemét.

A hazafi és ember szemébe pedig keserü könyek küzdék föl magukat a sziv legmélyebb rejtekéből a sors azon borzasztó ironiája fölött, mely

a legnemesb, a leghatalmasabb szellemek egyikét, egy büszke nemzetnek legbüszkébb fiát, egy fejedelmi küldetésü férfiut, a „legnagyobb magyart“ tébolydában hagyja elveszni.

VII.

Ki ölte meg Széchenyit? Nyomozás dr. Görgen ellen. Tanuvallomások; eredmenyök.

1860. april 8-kán reggel a döblingi rendőrbiztosi hivatal maga dr. Görgen által értesittetett, hogy az intézetben lakott gróf Széchenyi István reggel halva találtatott szobájában; s hogy az mult éjjel, valószinüleg viztöltésü pisztolylövéssel önmaga vetett véget életének.

A bécsi büntető törvényszék értesittetvén a rendőrség által az eseményről, törvényes bizonyságot küldc ki, mely délután 3 órakor kijövén, következőket jelent:

„A gróf teste egy zsölleszékben ülő helyzetben találtatott, mindkét karjai combjaira leeresztve; a baloldali combon feküdt a kilőtt pisztoly.

„A fej baloldala teljesen szétzuzva volt, a koponya négy-öt lépésnyire hevert a földön; a velő a falakon és szoba tetején szerte fecskendve.

„Lőanyagul egy gyapot gyutacs, s a velőben madársörét találtatott.“

A koponyacsontok vizsgálatából kitünt, hogy a pisztolynak jól számitva, a leggyengébb csontra a balszem-gödörben kell vala irányozottnak lenni, sőt arra valószinüleg közvetlen rászoritva levén, a lövés nagy durranást nem is tehetett.

Szembetünő, hogy e gyászeset mindenekelőtt a kormány javára szolgált, s azt igen nagy zavarból menté ki.

Széchenyit — a házmotozás botrányos ténye után háboritlan hagyni, s igy ártatlanságát bevallani, nem lehetett, nagy önmegszégyenités nélkül.

Törvényszék elé állitani, azon esetben is, ha a ruganyos ausztriai büntetőtörvénykönyv 532 szakainak nehány tucatja szerint bünösnek itéltethetnék — tekintve a fönforgó személy tisztes korát, nagyszerü érdemeit a multban, roppant népszerüségét az amugy is zajló Magyarországban — szintén sok kellemetlenséggel lett volna összekötve; s utóvégre oly tények és elvek nyilvános discussióját idézte volna elő, miknek feszegetése nem használt volna a kormánynak.

De nátha — mint valószinü, a törvényszék még csak nem is talál tényálladékot a Széchenyi elleni nyomozásban, s ország világ láttára kiderül, hogy a kormány, mint rendesen, ismét csak otromba denuntiatiók után indult, s megfontolatlanul zajt ütött, s indokolatlan botrányt idézett elő?

Nem maradt vala ez esetben más kibuvó, mint Széchenyit tébolyodottnak nyilvánitani: igen, de lehet-e nevetségesebbé tenni a marcius 3-ki nagyszerü rendőri actust, mint az által, ha bevallják, hogy az egy tébolyodott ellen volt intézve?

A mily apropos és kellemes lehetett tehát a kormányra, illetőleg a Thierry-cliquere Széchenyi halála, — mert alkalmat adott a subventionált külföldi lapokban, s különösen az Augsburgi Allgemeineben kürtölni, hogy „imé, mily szükséges és a közbiztosság érdeke által igazolt volt a Széchenyi elleni nyomozás — be van bizonyitva; Széchenyi agyonlőtte magát, hogy az elitéltetés következményeit kikerülje, mert bünösnek és nagy bünösnek érezte magát.“

Másrészt azonban a hatalom — aprés coup — mint Széchenyi életének őre és megboszulója lépett föl. Bármi képtelen volt is azon gyanu, hogy Széchenyi meggyilkoltatott, — a kormány érdekében állt kétségen kivül helyezni, hogy a gróf magát ölte meg; — s hogy a kormány szigorun

jár el azok ellen, kik öngyilkosságának okai valának.

Fölséges komoedia! — a rendőrség mint Széchenyi életének, mely előtte oly kedves volt, őre; s halálának megboszulója!!

Elég az hozzá, nagymérvü nyomozás kezdetett dr. Görgen ellen, mint ki azon intézetnek, hol a baleset történt, tulajdonosa és igazgatója levén, közvetlenül tartozott Széchenyire, mint betegére fölügyelni, s annak haláláért felelősségre vonandó.

E nyomozásban mint tanuk hallgattattak ki a ház alorvosai, Széchenyi ápolói, illetőleg szolgái; a grófi család tagjai; végre e sorok irója.

Célszerünek látom előbb dr. Görgen, dr. Goldberg, végre a szolgák hiteles vallomásait állitani az olvasó elé, hogy azoknak egyes momentumaiból azután combinálhassa itéletét.

A tanuvallomások.

Dr. Görgen bécsi születésü, 45 éves, atyja után örökölte a döblingi intézet tulajdonjogát és igazgatását. Mielőtt Széehenyinek az intézetben volt helyzetét vallomásaiban ecsetelné, szükséges-

nek látta annak multjára és személyiségének jellemzésére kiterjeszkedni.

E vallomásokból kiemelek nehány pontot, mely tulajdonkép nem annyira Széchenyit jellemzi, mint inkább dr. Görgennek szellemi látkörét, s nagy betegéről volt fogalmait. *)

Kórtörténetének bevezetésében elmondván betegének születését, ifjuságát, a katonai pályáról leléptét, — ezen minden magyar előtt eléggé ismeretes körülményeket, igy folytatja:

„Miután a gróf atyjától örökölt jószágait átvette, utazásokat tőn, s ismételve meglátogatta Angliát, hol mindazon politikai és közgazdászati eszméket szivta be, miket később minden történeti s államtudományi ismeretek nélkül (?) a magyarországi viszonyokra alkalmazni kisérlé meg.“

„A gróf életében fordulópontot képezett az 1825-ki év. Ezen évben rögtön hivatva érzé magát magyar mágnási jogát használni, s megjelent az akkori országgyülésen. Itt szólt első izben nyilvánosan; de minthogy a fölső táblán divatozott latin nyelvet nem tudta, s németül büszkeségből nem akart beszélni, kénytelen volt magyarul beszélni, mely nyelvből nem tudott többet, mint a mennyi

*) E vallomások legelsőbben a bécsi Glocke cimü lap 1863-ki folyamában láttak napvilágot.

szükséges a cselédséggel való érintkezésben. (?) Később sokat fáradott a magyar nyelv megtanulásában; de grammatikailag mivelt(?) magyarok mindig szánakozólag mosolyogtak a gróf magyar nyelvismerte fölött. (!)"

„1825 óta a politika volt kedvencz foglalkozása. Életét a politikai agitationak szentelte; határozott irány nélkül hol democrata (?) volt, hol megint ó-conservativ; (?) egy párthoz sem tartozott; de mindenikkel tetszelgett." (A doctorban, mint olvasónk látja, egy Tacitus veszett el.)

„Állandó törekvése határtalan hiuságának kielégitésére volt irányozva. Igy keletkezett a casino, akademia, a pesti lánchid; mig folyvásti antagonistája, Kossuth, 1848-ban mindezen machinatióknak (!) véget vetett, s Széchenyi, kinek feje fölé nőttek az események, halálos ellenségével, (!) a veszedelmes izgatóval ugyanazon miniszteri asztalnál találta magát."

Nem folytatjuk ezen piaczi kofához méltó előadást. Ezen, általa rajzolt torzképnek tartotta ő Széchenyit. Ebből érthető, hogy benne a kegyeletnek semmi nyoma sem volt nagy betege iránt, mert őt megérteni nem birta; és ezen körülmény végzetszerüen folyt be a Széchenyit intézetében ért catastrophára.

Lássuk:

Vallomásaiban azon időszakhoz érve, midőn a gróf kedélyállapota tetemesen javult, s látogatói szaporodtak, igy szól dr. Görgen:

„A grófnál szaporodó látogatások a hatóságok figyelmét felkölték." (Másutt ellenkezőleg azt vallja, hogy ő tőn jelentést a grófnak intézetében létéről, de a hatóságok fölöslegesnek tarták a dologba avatkozni, vagy a grófot orvosilag megvizsgáltatni.)

„Én tehát ismételve Czapka udv. tanácsoshoz (s 1859-ig bécsi rendőrigazgató) és a helytartóhoz (akkor Lobkovitz hg) fordultam, azon kivánattal, hogy nekem a grófnak más intézetbe áttétele csak kellemes lehet*) még az esetben is, ha erőszakkal kellene átvitetnie, minthogy a gróf ismételve kijelenté, hogy önszántából soha sem hagyja el házamat."

„Különféle, ezen időben a grófot meglátogató személyek hihetőleg gyalázatosan visszaéltek az öreg és lelkibeteg emberrel, s akkoriban olymódon alapját veték meg azon gyalázatos betyárságnak, **) mely később a végkatastropha egyik főoka volt." (Értse a ki birja!)

*) Szószerint forditva

**) „Schändliches Bubenstück."

„Az irás szórakozásul szolgált neki, s mint a legtöbb hiu ember, ő is azt hivé, hogy minden ötlet, mely agyán átvillant, leirandó s az utókor számára följegyzendő volt. Az előbbi időkben általa kiadott röpiratok ezen állitásomat eléggé bizonyitják. Mélabús hangulata megszünvén, a gróf sokat irt; gyakran fölolvasta nekem ezen fogalmazatokat, melyek rendesen valami ártatlan tárgyon kezdődtek, azután kedvenc thémájára, a politikára tértek át; magától értetődik, hogy azokban erősen korholta a Magyarországban ujonnan szervezett hatóságokat, különösen a csendőrséget, az igazságszolgáltatást, s az egész miniszteriumot, körülbelől oly hangon, mint a magyar párttól uton utfélen hallani.“ (?)

„Egy cotteriája a nyomorult gyáva cselszövőknek (?) egyesülve nehány ujságiróval (ahá!) fölhasználták a gyenge öreg embert, ki csak később látta be azon megfontolatlan tettének horderejét, melyre galádul elcsábittatott.“ (!)

„Miután ismételve hallottam a helytartó ő magasságától és Czapka udv. tanácsos urtól, hogy gróf Széchenyit rég óta nem tekintik elmebetegnek, hanem hogy őt, ha szükség, mint minden más conspiratort tetteiért felelősségre vonandják, szükségesnek tartottam e veszélyről a grófi családot értesiteni; a mely azonban fi-

gyelmeztetésemben csak azt vélte látni, hogy a grófot fölizgatni akarom, s megijesztés által előbbi mélabús állapotába visszazaklatni.“

A gróf lelki állapotára nézve a nyomozó biróság által fölvetett kérdések nagy zavarba hozták a jó Görgent, kiről azután, a mint orvos társai is, de még inkább saját vallomásai jellemzik, nem igen hihető, hogy általán a phsychiatriához kellő elmeélt, szellemet és egyéb tulajdonokat birt volna, kiváltképen oly lélekkórtani problemával szemben, minő itt fönnforgott. Ő, ki az egészséges Széchenyit sem birta fölfogni, vagy megitélni, miképen érthette volna meg a beteget, ha az volt-e? és mennyiben? és hol az?

Elég az hozzá, Görgen azt vallja, hogy ő „a grófot az intézetbe jötte óta egész haláláig folyvást elmebetegnek tartotta;“ — de minthogy gyakori szóbeli kivánatára sem rendeltetett el annak törvényszéki orvosi vizsgálata, — s a városi főorvosok is, az intézet negyedévi rendszerinti vizsgálatainál Széchenyire vonatkozólag azt mondák, hogy „nekik nincs meghagyva Széchenyit megvizsgálni:“ ennek következtében ő — dr. Görgen — azon véleményben erősödött meg, hogy „a gróf Bécs hatóságai által egészséges elméjünek tartatik.“

„E meggyőződés teljes biztossággá emeltetett a marcius 3-ki házmotozás által. Mert hisz jogi lehetetlenség, hogy egy őrült ellen fölségsértés miatt kereset indittathassék.“

Nem lehet tagadni, hogy ezen utóbbi érv elég erős volt arra, hogy annak védszárnya alatt dr. Görgen a Széchenyi haláláért való felelősség alól kibuvjon.

Azonban a dr. Görgen elleni bünvádi határozatban ezekre következő ellenvetéseket tőn a biróság egyik tagja:

„Mig ő, az elmebetegek orvosa, védelme első részében a gróf elmebetegségét maga elismeri, — később azt mondja, hogy mivel nézete szerint a hatóságok a grófot nem tarták elmebetegnek, következetesség volt saját véleményét ezen nézetnek alárendelni; s e logika fonalán a grófot, kinek lelkiállapota az utolsó hetekben láthatólag roszabb lett, s kinek diagnosisában öngyilkossági monomaniát tulajdonit, föltétlenül, szabadon magára hagyja.“

„Dr. Görgen azt mondja védelmére, hogy nem akarta a beteget szigoru rendszabályok által fölizgatni? De teljes lehetlen volt-e a grófnak fegyvereit elvenni, vagy legalább lőanyagát használhatlanná tenni?“

Most jő a java:

„Ki mondja dr. Görgennek, hogy a gróf Széchenyinél történt házmotozásnak azért kellett történni, mert a gróf ez ügyben compromittálva van? Nem lehetett-e az más személyekre számitva, kik álnokul fölhasználták bizonyos célokra a gróf tébolyodottságát és menhelyét?"

Ezen utolsó tételre különösen figyelmeztetem az olvasót, mert arra még visszatérendek. Egyelőre elég annyit tudnia, hogy a subtilis vitakérdés eldöntetlen maradt, mert dr. Görgen, mielőtt e perbefogó irat neki kézbesittetett — meghalt.

Azon kérdésre nézve, mi uton jöhetett Széchenyi fegyverek birtokába, dr. Görgen következő vallomást tőn.

„Fiai évek óta megszokták minden megbizását pontosan teljesiteni. Igy történt, hogy mindennemü tárgyak, köztök fegyverek is, pisztolyok, puskák, revolverek hozattak a grófhoz, részint megmutatás, részint elajándékozás céljából, melyek nyilvánosan hevertek szobáiban.

„Marcius 3-ka után ugyan ismételve kérdeztem az ifju grófokat, vajjon a fegyverek tőle elvi-

tettek-e? A kérdés igeneltetett; sőt hozzá tevék, hogy minden a házba hozott fegyverért magukra vállalják a felelősséget. A gróf személye körül levő ápolók régóta nem ismertek el uroknak, ámbár szolgáim névsorában álltak, tettleg a gróf rabszolgái voltak, ki őket megjutalmazta, ha parancsait teljesiték; s ki ha ellenök panaszt emel nálam, könnyen elbocsáttattak volna.

„Miután tehát a grófot fiai látták el pisztolyokkal, nem kell csodálni, hogy ápolói lőport szereztek neki, azon ürügy alatt, hogy azzal egy beteg házi kutyám gyógyitandó. A madársörétet, melylyel a pisztoly töltve volt, a vastollak tisztogatására tartogatta egy kis üvegben."

Görgen tagadja, hogy a grófot öngyilkosságában meg lehetett volna akadályozni, mert azon pillanatban, melyben határozottan felszólitatott volna, hogy az intézetet hagyja el, — a készen heverő pisztolyok egyikét hirtelen fölkaphatta s magát meglőhette volna.

Sőt ha pisztolya nem is lett volna, mondja más helyütt Görgen, hiábavaló lett volna minden őrködés, mert ha a gróf bármikor, például éjjel, leszaggatja ágyéksérveiről a bandageokat, bizonyos volt halála.

Legkülönösebb azonban az, hogy a grófnál történt házmotozás alkalmával nyilván a szobában

hevert fegyvereket a rendőrség le nem foglalta, mihez — a fegyver-törvény nyilván-való megszegése forogván föl — jogositva volt: hanem azután utólag nyomoztatott az, valjon ki hozta Széchenyinek ama fegyvereket?

A gróf döblingi szolgáinak vallomása.

Ápolói, Brach és Bichler, kik, mint a gróf halálának eshetőleg okai vagy Görgennek mulasztás-részesei, szintén törvényszék elé idéztettek: a biróság előtt többi közt következőket vallottak:

Előadván a gróf testi lelki állapotát az intézetbe jötte utánni első években, — egyszerű szavakban mondják el, hogy ők a grófot nagyon szerették, mert az, ha fájdalmai nem bántották, jó ur volt hozzájok. Eleinte nagyon beteg volt, s akkor folytonos fölügyelet alatt kelle lennie. „Későbbi években azonban, midőn a beteg kivánságát, egyedül lenni, kijelenté, s ismételve mondá, hogy jelenlétünk háborgatja, a lépcső melletti szögletszoba rendeltetett alvóhelyül számunkra, s csak a gróf hálószobájáig közbeeső ajtók maradtak nyitva.

„De nehány hó mulva ettől is eltérés történt. A grófnak e fölügyelet is kellemetlen volt; mert

ez. időben kezdett mindinkább szobáira szoritkozni, és sem harangozást, sem kutyaugatást vagy madáréneket nem birt tűrni; — holott azelőtt gyakran lejárt a kertbe.

„Végre 1852-ben az igazgató parancsára minden fölügyelet megszünt, csak hogy felváltva egyikünk az előszobában aludt, melynek egy ajtaja a második szobába nyilt.

„Csak ezután egy év mulva fogadta a gróf családját s rokonait. Eleinte minden látogatás előbb az igazgatónak jelentetett be; később a gróf kulcsot kapott az alsó pitvarajtóhoz; s ez idő óta a nap és est minden óráiban fogadott látogatásokat.

„Az elmenőt egyikünk lekisérte, s a kulcsot ismét visszaadtuk a grófnak.

„Ezen nyugalmas állapot addig tartott, míg a grófnál házmotozás történt. Ekkor azonban mintha egyszerre átváltozott volna; nagyon keveset evett, s igen szomoru volt. Azután meglátogatta őt Felsenthal kormánytanácsos ur; és ezentul csaknem semmit sem evett.

„April ötödikén vagy hatodikán lehetett — gy vall tovább Jakab — midőn részvétteljesen kérdém a grófot, vajjon a mája fáj-e ismét, mert

semmit sem eszik? Ekkor a gróf szivére mutatott, s keserves hangon mondá: „Itt fáj!“ s egy perccel később homlokát végig simítván kezével, igy szólt: „az én lelkem beteg.“

„E napok valamelyikén parancsára vele kellett az asztalnál ebédelnem, mondja Brach, míg pajtásomnak szolgálni kelle bennünket.*)

„Legközelebbi éjjel aligha igen nyughatatlanúl nem aludt, mert ágyát reggel nagy rendetlenségben találta, s szombat este le sem feküdt, mert ágya nem is volt benyomva, csak lepedője volt lehuzva.

„E szombaton semmit sem beszélt, s csak egypár kanál levest evett. Délelőtt gróf Zichy Gézával shakkozott; délután velem és pajtásommal a „vár“ játékot, de 7-től 10 óráig este ismét shakkot játszott Kiss urral. Midőn ezen ur elment, azt mondá, hogy a gróf mesterileg játszott.

„Ezután kivittem a lámpát a háló szobából az előszobába, s pajtásom, ki Kiss urat kibocsátá, visszahozta a kucsot. Azután a gróf, mint rendesen,

---

*) Egy tébolyodott tette volt-e ez? És nem-e inkább egy nemes szivé, mely közel elhunyta előtt kitüntetni és jutalmazni akarta a hű szolgát, kinek ragaszkodása egy évtizednél tovább megkönnyité neki az élet terheit? K. A.

jó éjszakát kivánt, s el valánk bocsátva, mire bezárván küvülről az előszoba ajtaját, s kulcsát zsebembe dugván, alvószobánkba menénk.

„Zörgést vagy lövést azon szerencsétlen éjjelen, april 7-kéről 8-kára, sem mi, sem senki más a házban nem hallott. Csak egy beteg, ki közvetlenül a gróf hálószobája alatt lakott, beszélte, hogy azon éjjel a fölötte levő szobában egy szék fordittatott fel. Alkalmasint a lövést hallotta.

„A mint vasárnap reggel 7 órakor a szegény gróf lakásába akartunk menni, és hoszas zörgés után hangot nem hallottunk, pajtásom dr. Goldbergért szaladt, s azután együtt mentünk be a hálószobába.

„De mily irtóztató látvány várt itt reánk! A gróf fölöltözve ült a zsölleszékben, szétzúzott fejjel, s jobb kezében volt még a pisztoly, melylyel magát megölte.

„Még egy kijárása volt a szállásnak, a második szobából a folyosó felé eső pitvarra (Corridor). Rendesen a gróf szokta becsukni. És ime, most is benn volt a kulcs. Tehát teljes lehetetlen, hogy valaki idegen kivülről a lakba jöhetett volna. De más részt a grófot a házban mindenki szerette és tisztelte; mert midőn szelleme szabad vala — csupa jóság volt. Tehát csak roszakarat vagy együgyüség volna föltenni is, hogy a gróf nem maga ölte meg

magát. Sajnos, nagyon is igaz, hogy a mély bánatosság egy rohamában maga vetett véget életének.“

„Hogyan jutott a pisztolyhoz, nem tudom ugyan megmondani, de ha tudjuk, hogy évek óta revolvere, célpuskája és vadász lőfegyverei voltak szobáiban, mit igazgatónk is tudott, akkor e fölött nem nagy fejtörés kell az egész dologhoz.“

Ezek a gróf betegápolóinak vallomásai, mik egyszerűségökben az igazság sulyával birnak.

Dr. Goldberg másodorvos vallomása nem vet uj világot tárgyunkra, s itt mellőzhető.

Főpontja, hogy az ő észlelése szerint is — marcius 3-ka képez fordulópontot a gróf lelki állapotában; „azóta, ugymond, előbbi pajzánsága, s kicsapongó jó kedve eltűnt.“

„Halála előtt nyolc-tiz nappal ismételve azon kérdéssel foglalkozott: vajjon vannak-e esetek, hol az öngyilkosság erkölcsileg igazolható? — Majd ismét a lélek halhatatlanságáról elmélkedék.“

„Bensőbb családi körében pedig mintegy elejté a következő szavakat: „Az én napjaim megszámlálvák.“

„Hogy öngyilkossági eszmékkel van küzdelemben, elárulta efféle töredékes fölkiáltások által is: „ „nem élhetek tovább! meg kell halnom,“ “ — melyek fájdalmas nyöszörgések és sohajok közt törtek ki kebléből.

„Mind e mellett még az olasz hadjárat történetét és Humboldtnak Warnhagennel való levelezését olvasgatta s mint kivevém, nagy érdekkel.

„De vagy két nappal halála előtt mélyen lehangolt és szófukar vala, álma és étvágya elveszett. Ezt látva, kértem őt, hagyná a szolgák egyikét magánál hálni; de ő azt mondá, legjobb szeretnék instatu quo maradni.“ Ezek dr. Goldberg vallomásai.

Ily baljóslatu előjelek következtében a gróf családja értekezletet tartott Görgen és Goldberg orvosokkal, s el is határoztatott, hogy a gróf szigorúbb fölügyelet alá fog helyeztetni, vagy, mint Görgen önvédelmében mondá: „más tébolyodottak módjára fognak vele bánni;“ de nem volt a ki elég erővel vagy gyöngédtelenséggel birt volna a szigorú határozatot végre hajtani!

És igy a gróf maradt előbbi állapotában.

Ha összefoglalja az olvasó a föntebbi hiteles nyilatkozatok velejét, szinte fölösleges részemről valamit hozzátenni.

Szegény Görgen, bizonyára ép oly kevéssé birta volna Széchenyit gyászos határozata kivitelében megakadályozni, mint akárki más. Ebből Görgen ellen nem lehet vádat emelni.

Kevessé menthető Görgennek egyébkénti eljárása az ügyben.

Láttuk vallomásaiból, mily trivialis fogalma volt neki nagy betegéről; mily homályosan derengett előtte Széchenyi politikai jelleme; ebből következék, hogy dr. Görgen mind aggodalmasabb kezdett lenni, midőn betege lelki állapota javulván — az őt látogatók száma mindinkább szaporodott, — nem mulasztván el a Bécsbe jött egyetlen kiválóbb hazánkfia sem meglátogatni a szerencsétlen nagy férfiút. — Pedig magyar és rebellis, Görgen szemében egyértelmű volt. — Azután a gróf oly megfontolatlanúl közlékeny vala, hogy egyes, a doctor fülében borzasztó merészen hangzó cikket is fölolvasott neki; sőt a „Blick" szerzője kilétét sem titkolá végre előtte; azután journalisták, sőt egy „k. k. Polizei-Commissär" is rendesen jártak a grófhoz!

Ennek nem lehet jó vége, gondolá magában a doctor; s félelmében, hogy „a gyenge öreg gróf"

eszközül használtatik „galád cselszövők“ által, hogy mind e rejtélyes jövés-menés, könyv- és cikkirás mögött irtózatos veszedelmes conspiratio lappang, — mely ha fölfödöztetik, ő is bele fog vonatni, felelőssé tétetni, bezáratni, vagy legszelidebb esetben — intézetéhez való jogától megfosztatni: mindezen aggodalmak és félelmek, miket a doctor hol szemrehányólag a gróf előtt, hol családja előtt jajgatva panaszolt — arra birták, hogy maga praevenirét játszott, nyugtalanul futott a hatóságokhoz — Czapkához, helytartóhoz, csakhogy önmagát fedezze a vád és lehető következményei ellen.

Mindez azonban, míg a tiszta eszü Hübner állt a rendőrminiszterium élén, s a gyakorlati tapintatu Czapka rendőrigazgató vala. semmi tényleges hatást nem idézett elő. — A mint azonban a rövidlátó báró Thierry lőn rendőrminiszter, s a reactio a sajtó ellen, s az egész kormányzatban — a bureaucratiai absolutismus érdekében megkezdődött: a nagy zajt ütött, és sok epét fölkavart „Blick“ anonym szerzője is figyelem tárgya lőn; — s mindazok, kik nála ki be jártak, ugy látszik rendszeres kémlés alá vettettek (unter polizeiliche Aufsicht): — a mint b. Thierry hozzám mondott szavaiból is; „rég kisértettem önt figyelemmel, rég vártam, hogy jelentést teend“ — eléggé érthetőn kitünik.

Ezen előzmények vezettek a március 3-ki ház-

motozáshoz, mely — mint minden szemtanu elő-adásából kitünik — Széchenyi lelki állapotára oly sulyos hatást gyakorolt.

E tekintetben különös ellenmondásnak látszik, ámbár csak első tekintetre, hogy a gróf, ki Görgen panaszai és szemrehányásai, intései és jószándékú fenyegetései következtében régen hitte, hogy a rendőrség figyelemmel kiséri, s egyszerüen szólva, félt is, hogy a rendőri gyanakodásoknak valami rosz következménye leend; és ki mind a mellett nyomtatványai által mintegy provocálta a hatalom haragját: még is a házmotozás hatása által csaknem egyszerre lesujtatott.

Ő amugy is azon balsejtelemben élt, hogy a magyarok ellen még egy kemény visszahatás fog a kormány részéről megkisértetni. Hisz jóval előbb nem egyszer mondá ő, midőn — a protestans vallásügyi küzdelem által fölhevitett képzelődéssel egészen és minden részleteiben kiszinezé azon, a Bach-rendszer és a magyarok közt legközelebb kitörendő válságos küzdelmet, nem egyszer tevé hozzá: „És meg fogjátok látni, Apponyi lesz az elsők egyike, kit be fognak zárni; mert az a legbátrabb; und nimmt sich kein Blatt vor den Mund, akárkivel beszél is.“

A házmotozás alkalmával ugyan, részint mint a kormány fölött gunyolódó humorista és philosoph

viselte magát, részint mint büszke magyar aristokrata, ki magasabban áll, semhogy elérni lehetne.

De ezen „fassung“, ez önbizalmas érzület nagy hamar megszünt.

Széchenyi rögtön belátta, hogy ez esemény reá nézve komoly következmények nélkül nem fog maradhatni. Reá nézve a legszelidebb is elég ijesztő volt; — és ez az leendett, ha e házat akár hatósági intézkedés, akár az elkedvetlenitett dr. Görgen kivánatára el kellend hagynia.

De ő az ellene meginditott üldözés ily szelid kimenetelében nem bizott. Ő a legroszabbat várta.

És e rosz sejtelmeit némely körülmények találkozása teljes meggyőződéssé érlelte lelkeben.

Az első őt mélyen megrázó esemény — b. Jósika Sámuel hirtelen halála volt; — melynek közvetlen okául emlittetett a két nappal előbb Széchenyinél tartott ebéd, s különösen az azon ebédné szerepelt gombák, — mikből Széchenyi véletlenül-e, vagy mivel nehéz emésztetű eledeleket mellőznie kelle — nem evett.

Habár Széchenyi ebbeli gyanakodásaira a legkevesb tényleges támpont is hiányzott, más körülmények nem hiányoztak, mik izgatott képzelődéséenk eféle tápot nyujtottak.

A b. Vay Miklós pörbe fogatása, a Zsedényi elleni itéletnek a legfölsőbb törvényszék által

való megerősitése, Eynatten tábornok becsukatása, — (ki a börtönben egyenruhájáról lefejtett zsinóron akasztá föl magát) a hitelintézet igazgatójának, a gazdag és becsületes ember hirében állott Richternek befogatása: a március 3-dika óta izgalomba hozott idegeire veszélyes hatást gyakoroltak.

Ezen eseményekből exaltált képzelődése önmaga elleni fegyvereket kovácsolt.

Mert hiszen az emlitett piszkos affairek, és politikai elitéltetések mutatták, hogy ezen kormány, mely csak a rendőrminiszterium mögé bujt bureaucratico-centralisticus reactiónak szolgált eszközül, és miután botrányból botrányba botlott, mintegy célzatosan üt zajt maga körül, hogy a közfigyelmet másfelé elterelje.

Hogy ezen Thierry-fajtának kimélytelensége nem fog visszarettenni oly nagy s tisztes névtől sem, minő Széchenyi István; és hogy az a március 3-ki demonstrativ házmotozást — lehető nagy eredménynyel, — egy nagy összeesküvés fölfedezésével, vagy legalább fölségsértési váddal fogja igazolni törekedni, — mert ellenkező esetben gyülöletes eljárása egyuttal nevetségessé váland a világ előtt: ez kétségtelenűl várható volt.

És ennek világos tudata volt az, a mi Széchenyit gyötörte és — megölte.

A félelem e realis indokaihoz mások is járultak.

A „Times"-ben, mely lapra az öreg ur rendesen elő volt fizetve, — ez időben egy — nyilván becsempészett, s Bécsből félhivatalos forrásból eredt — párisi levél állott, mely a Széchenyinél történt házmotozást tárgyalá, — s mely szerint ezen alkalommal „a grófnál nagyszerü összeesküvést eláruló iratok" foglaltattak volna le.

Ráadásul pedig a nagy hét első napjaiban azon kósza hir keringett Bécsben, miszerint husvét hetében különféle magas állásu magyarok, köztük Széchenyi is, elfogatni, s messzeágazó összeesküvésben való részvét miatt kereset alá fognak vonatni.

Azon korszakban, mint mondom, és azon kormányról, antecedentiái után nem volt nehéz ily absurdumnak is, s higgadt ember részéről is hitelt adni. Széchenyi pedig. ki e hirnek a szintén izgalmas Kiss (titkára) által tudomására jött, már rég oly hangulatban volt, hogy azt vakon elhigyje.

De mindezeknél inkább megerősité őt legtulzottabb félelmeiben két körülmény: Felsenthal rendőrtanácsosnak nála tett második látogatása, — és a grófnak egy levelére b. Thierry által irott válasz.

Az előbbi körülmény némi magyarázatot kiván.

Mint tudjuk, Felsenthal tanácsos volt az, ki a grófnál a házmotozást vezette. Mondják, hogy ez alkalommal lehetőleg udvariasan viselte magát.

Felsenthal izmos testalkatu férfi volt, a ravaszság és bécsi gemüthlichkeit vegyületével biró piros arccal, fénytelen rendőri szemekkel, ki láthatólag erőlködött lerchenfeldi dialectusát és küljelenségét a conventionalis mivelt formákkal befénymázolni, — ott, hol miveltebb emberek közt érzé magát, Széchenyit természetesen érdekelte közönséges kinézésü de eszes „visitatora.“

„Ki ez a Felsenthal? miféle ember?“ s ekkor tudomására jött, hogy ezen ur tulajdonkép a bécsi rendőrök főfő rendőrmestere, az archipolicist, ki az alsó és fölső. vagy ha tetszik alacsony és magas, proletár és uri rouéket, csalókat és gazembereket szemtől szembe, s kinek kinek csinját binját par coeur ismeri, — s ha még nem ismeri, ezer mesteri módokhoz ért azoknak kinyomozására. Ő tehát „népsszerü“ ember Bécsben; népszerü a maga módjára, a jók öröme és a gonoszak félelme . . . Legjobb volt azonban vele altalán semmiféle ismemeretségben — nem lenni.

Mert a policisták hasonlitanak az orvosokhoz.

Addig sondirozzák az embert, hogy utóbb valami betegséget mégis fölfedeznek benne.

Széchenyi azt is hallá, hogy e Felsenthal ur gazdag praxisának emlékoszlopot készült emelni, mennyiben nagyobbszerü „regestait" egybegyüjtve, emlékiratok formájában kiadni kezdé; miknek első kötete meg is jelent. Abban egy meglehetősen érdekes igaz történet van előadva, egy a legfölsőbb körökig nagy bizalomban részesülő, gazdag bankár és nagy jótévő hirében álló uri embernek története, kire végre kisült, hogy — bankócsináló. Felsenthal ezen urral ismeretséget kötött, házába is járt, s igen érdekesen adja elő — hogy mint vendége s barátja a háznak, miképen kémelte ki gazdája titkait.

Rendőri szempontból meglehet ez igen szükséges és igen „correct" eljárás. Hanem hétköznapi szempontból — csuf dolog, vagy mikép is nevezzük.

Elég az hozzá, ezen olvasmány még élénken foglalkodtatata Széchenyi fölfokozott képzelődését, midőn egy szép reggel ismét Felsenthal ur jelenté be magát; és a legudvariasabb modorban átadja a grófnak azon családi papirokat és apróságokat, miknek visszadását ez a rendőrministerhez irott levélben kivánta volt.

Széchenyi gyanukkal telt lelke azonban csak ürügyet látott ebben; mert ugy okoskodott, hogy ezen apróságokat másként is lehetett volna elküldeni, s nem volt szükséges e küldetéssel Felsenthal urat, egy tanácsost megbizni? És ennélfogva e látogatást baljóslatunak tartotta. — Utánna még komorabb és csüggedtebb lőn.

A másik esemény még sulyosabban nyomott a latba; s az üldözött hazafit közvetlenül azon alternativa elé állitá, hogy vagy — az élettől kell, s a legrövidebb idő alatt megválnia; vagy — az intézetből kimennie, s magát föltétlenül ellenségei hatalma alá vetnie, s ismeretlen — de az előjelekről itélve nem igen nyájas bánásmódra — auf Gnade und Ungnade — megadnia.

Azon tárgyak közt, miket a rendőrség Széchenyitől a házmotozás alkalmával elvitt, volt nehány szekrény, tisztán családi érdekü — tárgyakkal és iratokkal.

Széchenyi a házmotozás után nehány héttel egy levelet irt a rendőrminiszternek, b. Thierrynek, melyben ezt fölkéri, hogy ezen — a politikával semmi viszonyban nem levő, — és részben ereklyék becsével biró tárgyakat neki visszaküldeni kegyeskednék; — és a lekötelező modorban irt levélben egyuttal azon óhajtást is fejezi ki, hogy őt,

a báró, ha ideje engedi nagybecsü látogatásával szerencséltetni sziveskedjék.

Báró Thierrynek e levélre adott válasza fölségesen volt kigondolva, ha az volt a cél — az öreg beteg embert teljesen consternálni, — és a kétségbeesés valamely végletébe bele üzni.

Meglehet, hogy a levél irójának távolról sem volt ez szándéka. Ezen esetben bámulni kell azon merev, udvariatlan és gyöngédtelen modort, melyben Thierry e levélre válaszol, — s a gróffal — mint közönséges inquisittel való — minden érintkezés gondolatát is elutasitva, száraz szavakban adja tudtára; hogy elkészüljön — mert „a döblingi tébolyda megszünt reá nézve menhely lenni,“ (— hat für Sie aufgehört ein Asyl zu sein. —“)

Ez volt a Széchenyin ejtett utolsó s halálos döfés. Az öreg beteg ember megtört.

A Döblingi tébolyda számára megszünt menhely lenni. Ez annyit tőn, hogy számitás alá eső józan ép elméjü embernek tekintetik, s mint ilyen, bűnvádi kereset alá fog helyeztetni.

Törvényszék elé állittatni, kérdőre vonatni, önmagát védeni, tán nem is szabad lábon, hanem

ha a bünt. trkönyv 59. 63. 64. §-airól van szó — vizsgálati fogságba hurcoltatni? Ugy hiszem e kilátás magában Széchenyinek elég volt, és ennél tovább, például elitéltetése vagy fölmentetése esélyeire, ő már nem is volt képes gondolni.

Hiszen a legszelidebb lehetőség is borzasztó lehetett előtte . . . t. i. hogy számitás alá nem eső, de okvetlenül „veszélyes" elmebetegnek fog nyilvánittatni, s ekkor erőszakkal is Döblingből más nyilvános tébolydába áthelyeztetni . . . neki, kinek legrejtélyesebb rögeszméje: hogy élve nem fogja elhagyni e házat! — ez mind több volt, mint a mennyit az ideg beteg ember elbirt volna. Erre megtört.

Az öngyilkossággal, mint kinjainak végetvető mentőeszmével rég, még 1848 előtt megbarátkozott. De az erkölcsi tekintetek, (scrupulusok) és az életösztöne mindig győztek benne, Esztergomban mint Döblingben. De utóvégre most azon pont látszék érkezettnek, midőn az élet teljesen ki volt meritve, s a halálnál csak roszabb sors várt reá.

Nincs tehát abban legkisebb kétségnek is helye, vajjon Széchenyi önmagát lőtte-e agyon? Láttuk pillanatonként, nyomról nyomra, miként fejlődött ki lelkében sulyos küzdelmek után a gyászos határozat, — szinte azon végzetes óráig követhetjük őt szemeinkkel, midőn a kinaiban meg-

tört ember, félig eszméletlenül, homlokának irányozza a gyilkos fegyvert. Láttuk a tanuk egyhangu vallomásaiból, mily körülmények voltak, melyek e fegyvert, mint utolsó mentőszert, mintegy kezébe erőszakolták . . . És csak azon egyet találjuk különösnek, hogy fegyvereit, mik pedig a marciusi házmotozáskor megtaláltattak, a rendőrség el nem kobozta, ámbár erre a fegyvertörvény nyilvános megszegése törvényes indokot adott volna; — hanem birtokában hagyta, s később Görgen doctort vádolák annak elmulasztásával, mit a rendőrség könnyebben tehetett volna, s tennie kötelessége vala; de tenni véletlenül elfeledett!

VIII.

Nagyoknak estte sok apróbbat von maga után.

April 18-kán reggeli 10 órára a büntető törvényszék elé idéztetett e lapok irója, mint tanu a dr. Gögen elleni nyomozásban. Igen rosz jel volt, hogy a megjelenési idő előtt alig egy órával kaptam a megidézést.

Sejtettem mi vár reám.

A Landesgerichten előbb hosszu kihallgatásom volt, — látszólag csak azon körülményekre vonatkozólag, melyekből kiderüljön Görgen viszonya az intézetében időzött gróf iránt; s netáni mulasztása a beteg irányában szükségelt orvosi fölügyeletben? Kikérdeztettem mióta, és gyakran-e jártam volt Széchenyihez? mit tarték egésségi állapotáról? s e félékről.

Vége levén ennek, az előülő tanácsos, (ha jól emlékszem Garnhaft volt a derék ur neve) várakozásra kért, mondván, hogy a jegyzőkönyvet az ál-

lamügyészszel kell közölnie, nincsenek e még némely kérdései teendők?

Világos, hogy mi fog következni ebből; s legkevésbó sem lepett meg, midőn egy óra mulva a tanácsterembe hivatva tudtomra adaték, hogy az államügyész azonnali befogatásomat inditványozá, és pedig, de ez már meglepett — a hivatali hatalommal való visszaélés (Missbrauch der Amtsgevalt) vádja alapjáu.

Az első vádpont, melyre, mint a későbbi nyomozásokból kitünt, a rendőri bölcseség nagy sulyt fektetett ebből állott:

1. Görgen urnak a biróság előtt tett föladása szerint én álnév alatt jártam Széchenyihez. Vallomásom erre következő:

„Tökéletesen igaz, hogy eleinte álnév alatt, a Pölöskei inspektor neve alatt jelentettem bé magamat a grófnál szolgái által. Ebből állt az álnév viselése. Ez a gróf kivánatára történt. Nem is tartám azt egyébnek, mint a gróf számos tücskei egyikének (für eine der zahlreichen Grillen des Grafen), mig később meg nem tudtam, hogy ezt azért tevé, mert dr. Görgentől tartott. A mint is midőn Görgen megtudta, hogy oda járok, roppant zajt ütött, miszerint „dieser Polizei Commissär wird uns denunciren;“ . . . ugy látom e szerint, hogy dr. Görgen ettől féltében jobbnak látta, ha ő

denunciál engem. — Egyébiránt, tevém hozzá, későbbi időkben nem álnév alatt, hanem a nap minden óráiban különféle urak és nők társaságában fordultam meg; s annyira nem csináltam titkot ebből, és nem láttam okot reá, hogy közvetlen főnökömnél, Gentz tanácsos urnál és b. Levinszkynél a sajtó osztály főnökénél is társalgás közben s esetleg emlegetém, csak ugy mint bármi más közönyös vagy érdekes dolgot, melyben semmi különös nincsen.

Második vádpont:

2. Ismét dr. Görgennek a biróság előtt tett vádja szerint én gr. Széchenyinek „kémül szolgáltam, ki őt idejekorán tudósitsa a rendőrség által netán ellene foganatba teendő rendszabályokról!“

A vér velőmig szökelt ezen aláváló gyanusitásra.

„Ez valóban otromba föltevés“ . . . mondám fölindulva; „bocsánatot kérek t. törvényszék, nem tudom, szabad e kitételt jegyzőkönyvbe tétetnem.“ (Németül: „blődsinnige Zumuthung“) Kérdésem az elnök által igeneltetett.

„Akkor kérem jegyzőkönyvbe tétetni, hogy ez rólam otromba föltevés! Hivatalos állásom, mint köztudomású, a könyvvizsgálatra a

sajtóra szoritkozék; hogy rendőrbiztos a cimem, csak abból következik, mivel a sajtó közigazgatása a rendőrministerium alatt áll; nekem a rendőrséggel egyébiránt soha semmi dolgom nem volt; a könyvvizsgáló hivatal helyisége nincs is a rendőri épületben; nem is tudom miféle hivatalokban és kik által tárgyaltatnak e féle titkos rendőri ügyek? de nem is vagyok ismeretségben, nem ís társalkodom rendőri hivatalnokokkal! — Szeretném tehát tudni, miképen volnék én e féle célokra használható?“

„Egyébiránt — tevém hozzá — ki hitte volna, hogy gr. Széchenyi István, cs. k. valóságos belső titkos tanácsos, s Magyarország egyik legconservativebb politicusa ellen — ki azonfölül mint kedélybeteg tartózkodik egy intézetben — a rendőrség valamit tervel?“

III. A harmadik kérdés vala: „Kapott-e ön valaha, s mi cím alatt a gróftól pénzt?“

Válasz: — „soha.“

Ezzel a jegyzőkönyv befejeztetett, s aláiratott. A biróság tagjai maguk is mosolyogni látszottak azon ügy silány jelentéktelenségén, melyben az akkori ministerium komolyan eljárni kényszerité.

De én érzém az egész eljárás hova céloz. Röpiratomról szó sem hozatott elő. Széchenyi politikai tevékenysége szintén nem is érintetett; pedig an-

nak egy részeül tekintetett volna az én iratom; valamint viszont a gróf irataiban való részvétem kétségtelennek tartatott, mutatja ezt Görgen vallomása, — mely szerint „nehány nyomorult journalista visszaélt az öreg gróf gyengeségével, sőt elcsábitotta, stb."

Hanem minderről mély hallgatás uralkodék. Nem volt szándék politikai pörbe fogni, vagy épen martyrt csinálni a kis beamterből, hanem mint a politikai küzdelmekben szokás — más térre kelle vinni a támadást; s becsületét kelle beszenynyezni; „hivatalbeli visszaélés büntényét" sütni reá, ez volt a rendőri közegek törekvése . . megdöbbenve néztem az előttem rögtön kitárult örvénybe!

Szomorú gondolatokba merülve vártam rendőrkatonáktól környezve, míg az előadó tanácsos lement, azon emberséges jó szándékkal, hogy ügyemet még az ülés folyama alatt előadja.

Azonban rövid vártatra visszajött. Az elnök már elment volt, s igy az ülés félbaszakadt. „Most már ugymond, nem tehetek önre nézve kivételt a ház szabályai alól; ön egy cellába fog utasittatni. De legyen nyugodt; ügye még ma el fog döntetni." A kiválón emberséges biró eme vigasztaló szavainak hordereje azonnal tudomásomra jött.

Három óra lehetett délután. Egy rendőrkatona levezetett a terjedelmes Criminalgebäude

földszinti részébe, a fogház fölügyelőhez. Levetkőztettem, mérték alá állíttattam, súlyra és magasságra nézve megmérettem; ezen s egyéb személyemre vonatkozó fontos adatok egy nagy könyvbe beirattak, talán tudtomon kivül le is fotografiroztak pongyolában, hogy ha megtalálok szökni képemmel együtt currentáljanak, aztán elvették kalapomat, órámat, pénz- és szivartárcámat (gondoskodásom gyümölcse füstbe ment). Ezután számot kaptam. Megszüntem ember lenni, — és levék szám; numerus, kit lutriba tehetnek! numèrus sumus fruges consummere nati.

Kértem a börtönőrt, hogy ha már külön cellám nem lehet, legalább némileg hozzám illő társaságba juttason, s ne épenséggel zsebtolvajok és gaminek (Kappelbuben) közé. „Erre amugy is tekintettel vagyunk; ez a ház szabályaihoz tartozik," mondá.

Ezután födetlen fővel vezettettem a rendőrkatonák által lépcsőkön föl, folyosókon végig, hol ügyes bajos emberek, vagy asszonyok és gyermekek ültek, kik bezárt rokonaikat látogatni jöttek; s kétségtelenül valami úri tolvajnak tartottak, Eynatten—Richter-féle bűnrészesnek.

Köpenyemet szorosabban vontam magamra, Horácra eszmélve „mea me virtute involvo," — s türhető contenanceban érkeztem a harmadik

emelet nem tudom hányadik számú ajtajáig, hova minden további ünnepélyesség vagy mozsárdurrogas nélkül beszállásoltattam.

A szobában magas fiatal ember mutatá be magát nekem magyar nyelven, mint N. N. „quittirozott“ (?) főhadnagy, ki „könyelmű adósságcsinálás“ miatt van kereset alatt. A másik egy kurta nyaku, hosszú szakállú, s echt táblabiró kinézésü magyar ember A . . . y ki igen kényes természetü okmányhamisitás vádja alatt állt, mikkel csaknem 400,000 ftig „vágta volna le“ a nemzeti bankot, ha épen kifizetés előtti percben a csalás ki nem sült volna. Ez volt ellene a vád. Alapos volt-e, nem tudtam meg.

Elég az hozzá, hogy a társaság kifogáson fölül hozzám illő volt. Ők önzéstelenül örültek is az acquisitiónak; csakhogy én elég hálátlan valék e jó érzelmet épen nem viszonozni. Valóban nem szégyellem bevallani, hogy uj situatiómban nem találtam be magam egyszerre.

A szoba, mely két ismeretlen társaságában fogházam leend, épen fölsúroltatott egy rab által. A házban már praktikus társaim deszkákból asztalt s padokat rögtönöztek, melyek egyikén belküzdelem s izgatottságtól kimerülten elnyujtóztam, megkisértem kissé aludni, de láz és hideg nem hagyott

Beszélgetének tehát; közlőnk egy mással bajainkat; én a magaméból a legkevesebbet; kiki szépitve historiáját, melyben mindenik okvetlenül ártatlan vala, és föl is fog mentetni. A főhadnagy mivelt modorú könnyelmü jó fiú. A...y táblabiró barátom kissé súlyos kedélyállapotot, duzzadt halvány arca a fogházi eledel minemüségét mutatá. Én a városi ujdonságokkal mulattattam őket, miktől a vizsgálat alatt levők légmentesen elzárvák. Eynattenről Richterről, mitsem tudtak. Ők viszont a a ház rendébe avattak be. Hogyan kell bicskát és szivarokat szerezni, — s hova dugni, hogy a fölügyelők meg ne találják? Aztán megmutatták két uj bögrémet, mikben magamnak kellend hozni a konyhából az ételt, — s miket magamnak kell mosni. Dicsérték a konyhát, csakhogy a heti repertoire előadásából én a borsó, bab lencse rémséges túlnyomóságára következtettem. Az uj szalmazsák, uj pokróc, tiszta lepedő — irigylendő éji kilátásokat nyujtottak.

Hat óra tájban az estelit hozák. Én, minthogy már reggel tartóztattam le, levest kaptam és borsót. Társaim engedély alapján sört és sajtot, az e féle kivételességet azonban két nappal előbb kellvén megrendelni, nekem mit sem lehetett volna hozatnom, mert ahoz elnöki engedély szükséges, melyet csak holnap kaphatok meg. Mind a leves mind

a borsó — egy gourmandnak iszonyú iskolát igér vala, ha történetesen nehány hónapig tartana vizsgálati fogsága. Társaim szivesen kináltak azzal a miök volt. De nem étel után vágyódtam én!

Est lőn. Megkondult a hét órai harang. Csengése fájó epedést költött a szivben. A . . . y barátom a magas és elrácsozott keskeny ablak alá állt, talán hogy az égre lásson, és összetéve ájtatosan kezeit, buzgón és soká, de némán imádkozott. A főhadnagy magával tusakodni látszék; de később ő is fölállt, s követte a példát. . . Mit árthat gondolám magamban; körösztöt veték, megkisérlém egy miatyánkot mondani, s csodálatosan jól sikerült. . Noth lehrt Beten!

Soha oly mélyen s igazán nem érzém e szavakat „legyen meg a te akaratod!“ jöjjön bármi, jöjjön bár ama bizonyos egy évi letartóztatás kihallgatás nélkül, mi „Untersuchungshaft“ neve alatt a civilisált és civilisáló Austria büntető törvénye szerint lehetséges sőt nem ritka, kivált ha a „hatalmas“ miniszterek ugy akarják . . „legyen meg a te akaratod.“

Az imádságot hoszabb hallgatás követte. Mindenki magával foglalkozott.

Rég sötét volt. Társaimnak engedélyök volt gyertyát gyujthatni; a mi nagy jótétemény, lemosogatták az edényt, — az enyémet is a jó embe-

rek; — elővettek egy játék tarokkártyát; leültünk a rögtönözött asztalhoz; s üztük a pagatultimot, — természetesen puffra; pénze egyiknek sem levén kéznél.

Kilenc óra lehetett, midőn a vasajtó nagy lakatjain zörej hallék. Örök jönnek, nevemet hangoztatják: „Itt vagyok, mi tetszik?“ — „Ön elmehet!“ — ‚Szabad vagyok?‘ — „Igen.“

Megöleltem szegény társaimat, kik csodálkozva, s bizonyosan sajnálattal láttak távozni. Bizonyosan még boldogtalanabbul érzék magukat elmentem után!

Törvényszéki szolga kiséretében a rendőrségre kelle menni. Bérkocsin hajtatva oda, azon lehetőség forgott fejemben, hogy a törvényszék ugyan elbocsátott, nem levén letartóztatásomra elegendő törvényes bizonyiték; de „elővigyázat“ ürügye alatt majd már most ott tart a rendőrség. Nem történt. Tehát vágtatva haza!

Nőmet könyekben úszva találtam egy zúgban. Vele szemben barátom Falk Miksa . . vigaztalva és tanácskozva — hogy mit lehetne tenni? ? Mit

lehetett volna tenni, ha a törvényszék azt határozza, hogy vizsgálat alatt szabad lábon nem maradhatok? . . Semmit.

Hetek és hónapok multak. A vizsgálat ellenem tovább is folytattatott. A vallatások folytak; még az ifju grófok, s az özvegy grófnő is ismételve kihallgattattak. Damokles kardját igen ügyes számitással folyvást fejem fölött lebegtették. Vád alá nem helyeztettem. De felmentetésemet sem adták tudtomra.

Azonban a politikai láthatáron egyes jelenségek tünedeztek föl, mikből következtetém, hogy dabit Deus his quoque finem, — s a Thierry-Weber-féle gazdaság órája szintén ütni fog akkor.

A megerősitett birodalmi tanács üléseit megkezdé. A magyarok szava ott túlsúlylyal birt. E körülmény kedvező fordulattal biztatott. De „— a döglő elefant“ az alatt is egyet rugott rajtam. Kicsiny dolog most; de akkoriban fokozta állapotom veszélyeit, — s miután jellemez — embereket s dolgokat — egy füst alatt ezt is elmondom.

Egy szép reggel Weber rendőrigazgató magához hivat; s azt mondá, hogy ő excellenciája, a rendőrminiszternek tudomására jövén, miszerint

én a birodalmi tanácsosok után „leskődöm," hogy tőlök az ülés folyamáról értesítéseket „csikarjak ki" — ezennel int engem, és eltilt attól." (Ilyen volt a Thierry-féle stylus curialis.)

Erre nézve annyi igaz, viszonzám én, hogy engem a Presse szerkeztői fölkértek, hogy jó viszonyban levén nehány magyarral, kik a Reichsrathban szerepelnek, — irnék e lapnak tudósításokat a verstärkter Reichsrath üléseiről. Én másodnap véletlenül az utcán találkoztam Szögyényi ő excellentiájával, közlém ezt vele; de miután ő azt válaszolá, hogy a magyarok azon föltétel mellett vivták ki a reichsrathi tárgyalások nyilvános hivatalos közlését, hogy ők nem adnak előleges közléseket; — „a magyar tagok mintegy erkölcsileg kötelezvék hallgatni." Ezt én azonnal helyeseltem; egy szóval sem insistáltam tovább; s a Presse szerkesztőségének azonnal le is mondtam. Ebből áll az egész pletyka.

Harmadnap ismét elhivat Weber ur; s furia módjára dühöngve fogad, hogy én őt csak ámitottam; hogy ime ő excellentiája a miniszter ismét leirt, hogy épen Szögyéni, és egyenesen ellenem panaszkodott: „dass sie den Reichsräthen nachstellen." Ő tehát most jegyzőkönyvet veend föl velem.

Én ismétlém a mit minap mondék, egész nyugodtan. Weber barátom mind dühösebbb lesz. Hogy én a minap mást mondtam. Hogy Dsedsinit nem Dsedinit mondtam. És miután én erre ismételtem, Szögyényiről szóltam, „de alkalmasint az udv. tanácsos ur zavarja össze a magyar neveket“ (valóban Szögyényi, Széchenyi, Zsedényi és Széchen neki egyformán csak „Dsedini, Zsedsini, Dedsini vala, ugy, hogy soha se lehetett érteni kit ért a jó cseh-német ? Erre emberem még nagyobb dühbe jött, s reám kiált: ön — hazug!

Sóbálványnyá változtam. Ily szemtelen durvaságra csak egy felelet vala lehetséges. De ha a rendőrigazgató urat, egy „császári királyi hivatalban“ magyarosan pofon találom ütni, mint érdemlé, — egyszerűn beállit két rendőrkatonát, s mosolyogva küld el a polizei-fogházba, thätliche Misshandlung, Beleidigung einer hohen Amtsperson, és a többi.

Szó nélkül mentem el, — s első dühömben pathetikus levelet irtam Thierry miniszternek, előadva a rajtam történt durva bántalmazást, s kijelentve, hogy ha Weber ur hivatalos jelentésében egyebet mondott, mint én, akkor Weber ur hazudott.

Tartván attól, hogy az egész pletyka nagyobb bajba hoz, elmenék Szögyényihez, bizonyitványt

kérendő magamnak, hogy a köztünk lefolyt társalgás ezen ügyben csak abból állt, a mit mondék. Ő excja igen meg volt hatva szavainak következményei által. Nem is kétlem, hogy a maga helyén fölszólalt becsületem érdekében. Ámbár au fond kevéssé érdekelt, vajjon — ezen körökben mit tartanak rólam, — csak be ne zárhassanak, a mihez egyáltalán nem volt kedvem.

Eljött october 20-ka; az általam örökké dicsérendő, a népek által nem eléggé hálásan elismert nagy nap, mely végre megtörte a rendőri-absolutismus uralmát. Állásom bizonytalanságát megunván — pár hét mulva Lasser igazságügyi miniszter urhoz menék, s ezen szavakkal kezdém panaszomat: „Thierry ur azon geniestreichet követte el, (Lasser ur mosolygott) hogy nálam házmotozást tartatott, majd nyomozást inditott ellenem a szerencsétlen Széchenyi ügyében" — és a többi. Előadám aztán, hogy már hetedik hónapja folyvást vizsgálnak, nyomoznak ellenem, egy nap már be is zártak, — de mindeddig sem itéletet, de még törvényes formáju vád alá helyeztetésemrőli határozatot sem kaptam, az alatt sem hivatalban nem vagyok, sem más keresethez nem foghatok: kérem

tehát, hogy vagy ez vagy az, de már végre valami történjék; vagy vessenek véget a dolognak.

Később tudatták velem, hogy az egész ügygyel, melyben annyi hivatalnok annyit firkált, lótott, futott, ok nélkül üritve az állampénztárt — fölhagytak! Ez vala vége a tragi-komödiának.

Procul a jove, procul a fulmine.

Egyébiránt a Széchenyiveli érintkezés, személyével való közelebbi viszony mintegy sorsszerű (fatalis) volt.

Kevésnek hozott szerencsét; s megdöbbentőn s rejtélyszerűen sokaknak szerencsétlenséget, ha nem is okozá közvetve vagy közvetlenül, — de mintegy maga orbitájába (körületébe) rántá.

Mint már emlitém, első shakjátszó-társa, egy szép tulajdonokkal biró reményteljes magyar ifjú — megőrült.

Széchenyi halála után másodnapra megőrült utolsó titkára Kiss, egy jelentéktelen, de becsületes jellemű férfi.

A borzasztó katastropha nyilván annyira megrendité lelkét, hogy egyszerre megtébolyodott. Estefelé bezárkozott szobájában, bárki kopogott nála, senkit sem akart beereszteni. Azt válaszolá,

hogy ő csak Béla grófnak fogja megnyitni az ajtót. Egy az asztalon hevert diszes tőrt eldugott, nem gyilkos szándékban, hanem attól féltében, hogy azzal valaki megöli. Aztán fölváltva orditozott, énekelt, sírt és dorombolt, ugy hogy kétség nem lehetett megtébolyodása iránt. Éjjel haza jött Béla gróf, s annak fölszólitására azonnal kinyitá az ajtót; de rögtön ismét ráforditottta a kulcsot; mit a gróf látván, előbb szelid bánás által igyekezett lecsendesíteni az őrültet, — de miután az a tőrt megragadta, s a grófnak, ki az ajtón hátrálni készült, erővel ellenállt: nem maradt egyéb hátra, mint szembeszállni vele, a tusakodás dulakodássá vált, butorok tolattak ki helyökből, ugy hogy a zajra megijedve, betörni készültek a gróf testvérei, midőn ennek sikerült egyik karjával leterelve tartani az őrjöngőt, a másikkal pedig az ajtót elérve, a kulcsot megforditani.

A mint Kiss lefegyverezve látta magát, némileg öntudatra látszék jönni, s elkezdett keservesen sirni; azután fölváltva a haza sorsa és egy elveszett szeretője fölötti panaszokban áradozott, majd magát mint a haza martyrját, mint valami nagy titkos összeesküvés tagját üldöztetve vélte, s ujra őrjöngésben tört ki. .. A köztébolydába kelle vitetetnie, hol állapota nem sokára vad őrjöngéssé fajult, s ha nem csalódom vagy másfél év mulva reá — meghalt.

Nehány hét mulva a gróf halála után megtébolyodott a grófnak öreg komornyikja, Grosz, ki tán harminc évig volt már a házban.

Dr. Görgen, kit dr. Goldberg potrohos, feledékeny, álomkóros embernek, dr. Gussman pedig korláltolt eszünek fest, a gyászesemény s következései által erőszakosan kirántatva álomkórjából, s kényelmes házi csöndéből, bűnvádi kereset félelmei közé dobatva ki: ugy látszik a tunya test nem birta meg e nagy rázkódást, — megbetegedett; s nehány heti betegség után épen a büntető törvényszék elé idéztetése előtt pár nappal — meghalt.

Az öreg Brachot, a gróf kedvenc szolgáját, midőn a grófi család tagjai Széchenyi István temetéséről visszaérkeztek, . . halva találták. Urának sorsát annyira szivére vette, hogy temetését túl nem élheté, — rögtöni szélhüdés véget vetett életének. —

Dr. Goldberg, az intézet alorvosa, — egy kissé sötét vérű, sötét világnézletű, de tanult férfi, Mödlingben agyonlőtte magát.

. . . Én magam közel valék az erkölcsi megsemmisüléshez, s nem minden seb nélkül menekültem meg; hanem nekem utólag legalább azon vigasz jutott, hogy némileg az igazságos nemesis sze-

repét játszva, illőn megénekelhettem a titkos rendőri fondorlat azon kudarcát, melyet a „Széchenyi"-ügyben szenvedett!

Nem fognak hiányozni, kik szememre vetendik, hogy az akkori kormánynak ezen meggondolatlanságát, melylyel Széchenyit március 3-kától kezdve üldözőbe vevé, igen kemény kitételekkel, sőt igazságtalanul itélem meg.

Azt fogják ezek mondani: „Nem tartozik-e a kormány minden eszközhöz nyúlni, hogy a közcsendet fönntarthassa? Lehetett-e tovább tűrni, hogy a döblingi intézet védőfala mögött nyilvános összeesküvés organisáltan működjék? Meglehetett-e azt engedni, hogy Széchenyi incendiarius iratokkal a kormány és közrend ellen izgasson, és ő maga a tébolyda asylumát élvezze?"

Erre a felelet igen könnyü:

Miféle szánandó s élőhalott kormányzati állapot az, melyet egy tébolydába zárkozó öreg ember veszélyeztetni képes?

Azon összeesküvés pedig, melytől való félelem a házmotozásokat, s egyéb üldözéseket előidézte, mint kisült s mint e lapokból hiven kivehető, csak a félig bárgyú Görgen, s tudatlan fontoskodó rend-

őrhivatalnokok, a Thierryk, Weberek et consortium zavaros agyában létezett. A mi Széchenyinél történt és beszéltetett — a dynastia és állam jövője fölött aggódó becsületes állampolgárok körében — az Adriától az Erzgebirgig minden házban, minden közhelyen történt, és beszéltetett akkor. Ha volt összeesküvés, az nehány, a koncot féltő mandarinnak összeesküvése volt a trón és népek érdekei ellen.

És nem satyra-e ennélfogva arról beszélni, hogy a Széchenyinek tulajdonitott iratok a kormány és közrend ellen izgatnak!

Nem kellett az ellen izgatni. Az maga zúditá maga ellen Ausztria 36 milliónyi népét, — és nehány holnap mulva ünnepélyesen megtagadtatott a fölség által, ki hosszu és sokoldalu tanácskozások után — végre nemes elszántsággal önként kiadá az októberi diplomát, s örökre szakitott azon kormányrendszerrel, mely ellen Széchenyi, és vele — minden ausztriai állampolgár — szivvel vagy tettel ellenzéket képezett.

És végre mit használt e botrányos eljárás? Széchenyi bármily izgató iratokat adott volna ki még tovább is Döblingben, nem izgatták volna azok föl a magyar nép képzelődését oly mélyen s oly tartósan, mint tevé Széchenyi rejtélyesnek látszó, minden gyanúra táplálékot nyujtó erőszakos ha-

lála; és nom ártottak volna a legmérgesebb pamphletek annyit a külföldön, nem mérgesítették volna el annyira a kedélyeket Magyarországban és nem reágáltak volna még 1861-ki évben is a kiegyenlitési kisérlet meghiusitására — mint azt a legnagyobb magyar gyászos halála tevé.

Egyébiránt vessünk fátyolt a multra, tegyünk reá sírkövet, a lehető legnehezebbet, s irjuk reá: nem „parva sapientia," hanem „magna stupiditate regitur mundus."

IX.

Őrült volt-e Széchenyi? — Befejezés.

Az olvasó kezébe adtuk az adatokat, mik elég fölvilágositást nyujtanak arra nézve, Széchenyi István mi volt, mint élt utolsó éveiben? mikent és miért múlt ki öngyilkosan?

De még is látom százak arcán a kérdést: őrült volt-e? tébolyodott-e? és csak „lucida intervalla-i“ voltak-e? vagy zavartalan ép elméjű?

A kérdést sokan vetették már föl, olyanok is, kik mind e praemissákba be voltak avatva, miket előadék.

Azonban e rendkivüli férfiú lélekállapotának megitélésénél eszembe jut Börne kissé skeptikus jellegű, de mély értelemmel biró mondata:

Was heisst Vernunft? Der Wahnsinn Aller.

Was heisst Wahnsinn? Die Vernunft des Einzelnen.*)

---

*) Mi az ész? Mindnyájának őrültsége. Mi az őrültség? Az egyesnek esze.

Halljuk előbb, mit itél egy szakférfiu, a döblingi intézet másodorvosa, dr. Goldberg, ki Széchenyit két-három évig ismerte, s folytonos figyelemmel kisérte; — s kinek iránya kissé realisticus volt ugyan, ki talán nem birt azon finom lelkimiveltséggel, mely intuitio utján képes hosszú lélekkórtani gyakorlatot pótolni, — még e száraz realista is taglalván Széchenyi testi s lelki kórjeleit, azzal koronázza szemlélődéseit: hogy „ha valaha betegre, bizonynyal Széchenyire illett a hires tébolydai orvos dr. Guislam azon mondata: „vannak lelki betegek, kiknél nehéz eltalálni a bölcseség és tébolyodottság közti választóvonalat.“

Testi állapotát, dr. Görgennel csaknem egyértelmüleg festi le.

„Utolsó éveiben csaknem egészen fogatlan volt, két foggyöke maradt csak meg, minek következtében az evés terhes volt neki, s gyakori emésztési bajban szenvedett.

„Éjenkint gyakran szivszorúlás, s félelmek háborgatták; s ily nyugtalan éj után még reggel is elelmaradozott érütése, — ugy hogy minden 9-ik 10-ik dobbanása elmaradt.

„De legnagyobb szenvedést okoztak neki tartós székdugulásai.

„Továbbá mindkét oldalon ágyéksérv; s boncoltatásakor észlelhető vala szívhúsának fásultsága

s tyuktojás nagyságú hólyagformában elfajult jobb veséje.

„Gyakran szomorú, s szenvedést kifejező arcában általános kényelmetlenség érzülete nyilatkozék, melyet ő keserü humorral szokott leirni: „Ugy érzem magam, mint egy rozzant szekrény, melyet az enyv nem bir már összetartani;“ — „nem sokára végem lesz.“

A szellemdús dr. Guszmann, — szintén másodorvos az intézetben, ezt irja 1857—1858-ki állapotáról:

„A gróf naponkint négy és öt közt ebédelt, mérsékelten evett s ivott; s gyakran panaszlá, hogy bort nem ihatik, mert utánna gyakran érzékeny fájdalmak állnak be a mája körül. Nagyobb rohamok után bőre is sápkóros szinű volt; s ő hetekig nem birt helyreállni.

1858 tavaszán ismételve rohanta meg idegbaja; egyszer éjfélkor hivatott magához; én egy zsölleszékbe gugorodva találtam őt, sápadtan, földúlva, hogy alig volt képes állapotát elmondani; — én morphint adék neki — s három óra felé jótékony álomba merült.

A törvényszéki orvosok, bonc-látleletökben a föltalált szervi változásokat — részben olyanoknak mondják, melyek a vizsgáltnak már előhaladt kora által föltételezvék; részint olyanoknak, melyek az

élet minden korszakában beteges állapotot képeznek. Ilyenek: a gyomordaganat, a rostos daganatok, a vese fölületének duzzadásos volta, végre kettős ágyéksérv.

„E symptomák egyike sem jogosít föl elmebeli háborodottságra következtetni, annál kevésbé, minthogy a velőt, szerte szét robbantva levén a lövés által, — vizsga alá venni nem lehetett.“

Dr. Görgen kezdettől fogva észlelhetvén Széchenyi betegségét, legtöbb támpontot nyujthatott volna, ha; mint tudjuk — erre elmebeli tehetséggel bir vala.

Maga dr. Goldberg sem elég soká, sem sokoldalúlag nem ismeré a grófot, hogy szellemi s lelki állapotát megitélhette volna, ha mindjárt finomabb phsycholog és psychiatrita lett volna is. Ő például Széchenyiben a tébolyodottaknál gyakori beszédszenvedélyt vélte föltalálni; azt mondja: — órákig beszélt, a nélkül, hogy mást szóhoz jutni engedett, részletekben néhol szellemdúsan, de vezéreszme nélkül, egy eszméről másra ugorva, s elvesztve fonalát. Ennélfogva a dr. igen fárasztónak találta Széchenyi társaságát.

Ezen nincs mit csodálni annak, ki Széchenyi beszédmodorát ismeri s meggondolja, hogy társalgása a politikai s társadmi tények oly sphaerájában mozgott leginkább, melyben a derék, de

egyoldalu, s nem igen magas szellemű doctor nem volt otthonos.

Én s velem mások egészen mást tapasztalhattak:

Társalgás közben gyakran kisértem figyelemmel, midőn egy hoszú periodus gomolyába bonyolódott, — régi beszédmodora szerént — tiz tárgyat körösztűl kasúl egymásba fonva: vajjon megfogja-e tartani fonalát? s régi képessége szerint legombolítandja-e a fölfogott eszmecsomókat?

És valóban nagyon ritkán történt hogy elfeledte volna kiindulási pontját; nem gyakrabban mint egészsége és hire tetőpontján.

Mert Széchenyiben mindig meg volt az eszmék azon buja gazdagsága, s a szellemnek azon egyszerre mindenre való kiterjedése és túláradása, mely az ékesszólás akadálya. Ez jellemezte mindig Széchenyi iratait, szónoklatait és társalgását. És aztán Széchenyi fénykorában az aristokratia szalmafejű tagjaitól, kik sem magas conceptióit, sem kicsiny bizarrságait nem értették, hányszor lehetett hallani habár suttogva: „Der Széchenyi ist ein Narr. Alle Széchenyis rappeln mehr oder weniger.“

És végre nem volt-e ebben a sekély fölfogásban, a menyiben t. i. Széchenyi Istvánra vonat-

kozék, szintén valami igaz? Nem-e a legszellemdúsabb ember áll legközelebb a tébolydához?

Nem alaptalanúl emeli ki azonban dr. Goldberg, hogy sok elmebeteghez hasonlólag a gróf is az üldöztetés képzeletében, és gyanúsításban szenvedett.

Ámbár a mit ő felhoz, inkább tréfának látszik, melyet az öreg ur szeretett űzni; de mit a dr. nagyon komolyan vőn. Azt mondá ugyanis egy ízben a gróf, hogy nem lehetetlen, miszerint találkozik oly segédorvos, ki neki — a grófnak — mérget ád be levesében; „20000 ftért megteszi nem egy." Azután kifejtette az egész megvesztegetési mesét, mit fog ezen orvos védelmére állítani? sat.

Ilyen „tréfát" természetesen igen zokon vőn a pedáns de becsületes Goldberg; s utánna rendesen félbenhagyá látogatásait a grófnál; míg ez ismét meg nem kérlelte.

Másszor azt kérdé tőle: „vajjon nem mennek e elrejtett csövek dr. Görgen lakába, hogy mindent meghalljon, a mi itt történik?"

Görgent folyvást gyanúsítá — hogy őt leseti, hogy a rendőrségnél árulkodik reá. És e gyanuját Görgen előtt sem titkolá. Ki viszont bárgyuságában végre azt kezdé hinni, hogy a grófnál való-

ban veszedelmes dolgok történnek, mikre neki figyelmeztetni kellene a rendőrséget.

Széchenyi viszont erősen hitte, hogy a rendőrség folytonos figyelmével kiséri; hitte oly időben már, mikor még — mint a nyomozás folytán kiderült — a rendőrségnek esze ágában sem volt a döblingi intézet egy lakóját figyelmére méltatni.

De én azt hiszem, itt is Széchenyi jellemének oly árnyoldalával van dolgunk, mely talán csak fokozódott betegsége által, de melytől egészen ment soha sem volt.

Valami eszményi fogalmakat az emberekről soha sem táplált. Magasra nem igen becsülte az embert. Hogy — paupertas magna meretrix, ezen hitet az életben alkalmazni is hajlandó volt. A gyakorlati élet-philosoph, mint a gőgős aristokrata egyesült benne, hogy a szegény ember erényét ne higyje nagyon erősnek megvesztegetés ellenében.

De ugyanezen Széchenyiben ismét egyes rég kipróbált hűségű s becsületességü személyek iránt a legállhatatosb bizalmat, sőt ragaszkodást lehetett észrevenni, végső napjáig, mint midőn hű szolgáját az öreg Brachot asztalához ülteté maga mellé.

Fontosabb kóros ingredientiája a léleknek, melynek magva szintén meg volt a még fiatalabb Széchenyiben, csak az 1848-ki események aequa tori éghajlata alatt nőtte ki magát oly veszedel-

messé s oly kínossá. Erről dr. Goldberg jegyzeteiben következőleg emlékszik:

„Az erkölcsi önmegvetés, s szigorú önbirálat, melylyel betegsége első hónapjaiban küzdött, kedélyfájdalmainak állandó forrása vala. Ha különben ritkán is (?) de ez esetben teljesen igaznak bizonyult Kant azon mondata: „folytonos önszemlélet rajongáshoz s őrüléshez vezet.“

„Könnyü önvádból s önelégületlenségből, melylyel multjáról, s mint végrendeletében magát kifejezé „az erény utjától való eltérésről“ emlékezék: a megbánás s önkinzás érzelmeibe ment át, s mély fájdalom nyilatkozék arcvonásaiban s siránkozó hangjában. Ezt a legtúlzottabb önvádak követték, ifjukori hibák miatti szemrehányások, mindennemü ascetikai mondatok, sőt erkölcsi személye elleni gyalázkodások.

„Ezen önkínzással volt már kapcsolatban életuntsága, s életgyülölete, melynek már 1841-ben irott pótvégrendeletében adott kifejezést következő szavakkal: „Fejem vágattassék el nyakamról, nehogy valamikép még egyszer, habár csak pillanatra is ez életre ébredjek, car je déteste mon existence.“ *)

Öngyilkossági eszméket néhány — Görgenné asszonysághoz intézett levelében is gyakrabban ej-

*) Mert gyülölöm lételemet.

tett el: „ha oly számos családom nem volna, régen véget vetettem volna gyülölt, vigasztalan életemnek, — ezt az élet minden helyzetében megtehetni erős akarattal —“

Ily kedélyállapotban szórakozás az egyetlen palliativ. Négy öt órája, mik különbözőleg jártak, hogy külön üssenek; számtalan apró csecsebecséi, játékai, a shak, az olvasás, irás, — mindez csak szórakozás szükségére mutatott. Leghatályosabb szórakozását azonban családjának, barátainak látogatása, — múlt közhasznú s hazafiui tetteinek emlékezete képezék!

Általán, mint már a mondottakból sejthető — az öreg és beteg Széchenyi nem képez ugrást a 48 előtti Széchenyiről. Van köztük összefüggés, mind az egészséges, mind a kóros tulajdonságokban, — annyira, hogy egyik a másikat némileg megmagyarázza, s az egész rendkivüli embernek fogalmát kiegésziti. Ki Széchenyi multját nem ismeré: az őt Döblingben nem volt képes megérteni s megitélni. Viszont ki Széchenyit Döblingben ismeré, a 48 előtti Széchenyinek sok mondatát és tettét, s egy vagy más alkalmi viseletét, mely lélektani rejtély lehetett — rögtön föl- és megvilágositva látja.

Tébolyodott, vagy őrült, s tán gyógyithatlan volt-e Széchenyi 48 óta? Erről materialistákkal s

rideg physiologokkal nem lehet vitázni, mert, mint előadám, a lövés szétfrecsenté az isteni elme sár-ketrecét, a velőt; s igy nem lehet arról, minek érvényét különben bizonyos határig el kell vala ismernünk — a velő állapotáról következtetést vonni Széchenyi elméjének kényszerüképen beteg voltára.

Csak szellemi s erkölcsi jelek s tények conjecturája tájékoz tehát e kérdés iránt, a nélkül, hogy azt kielégitőn megfejtené.

A mennyiben sokan a tébolyodottság leggyakoribb formájának ismerik, vagy általán főismervének tartják: a beteg minden gondolatának egyetlen gondolat túlzásában való összpontosulását — annyiban nem lehet lényeges különbséget találni az 1848 előtti és utánni Széchenyi között.

Széchenyi összes munkássága, életföladata melyben egyéni léte 1825 óta láthatólag összpontosult: a haza; magyar nemzetünket polgárositani, müveltté, gazdaggá, a hazát nagygyá, szabaddá, virágzóvá tenni!

Ha valaha az egyéni érzés és gondolkodás öszvege egy pontban volt concentrálva, bizonynyal Széchenyinél volt ez az eset, — mint már előbb kiemelém. Ő a szó legszorosabb értelmében a hazának élt. Családját szerette, annak érdekeit ápolta,

vagyonát gyarapitá: de ezen érzelmek és gondok köre szivének s eszének kicsiny vala, s szellemi életének legkisebb részét tölté be. A többi a hazáé volt.

És mint látjuk őt Döblingben? Éjjel, nappal, szóval, tettel és tollal, örömeiben és kínjaiban — hazájának, nemzetének sorsán tépelődve, aggódva, lendíteni, segíteni törekedve. Csak eszközei változtak; de minden érzése, gondolata és tette ugyanazon célra vannak irányozva.

Való azonban, hogy a kivitel, az alkalmazás, „a modor és taktika" nagy különbséget láttat az egykori s a döblingi Széchenyi közt.

Tettei, szavai kevesbé megfontoltak. Tevékenysége lázasan fokozott, kapkodó, mint oly emberé, kit belseje üldöz, s ki már nem bizik az időben, sem magában. Gyorsan, hirtelen, mindent egyszerre látszék tenni akarni; — eszélyest és oktalant, célszerűt és helytelent, — csak tenni; — és azonnal!

A mélyen és messzelátó ész, mely annyira fölülemelé őt nemzedékén, hogy a bibliai próféták közé sorolnók, s olybá tisztelnők, ha háromezer év előtt élt volna, — ezen mélyen és messzelátó ész félre nem ismerhetőn működött most is benne; de ő nem volt többé teljesen ura önmagának; — a ki-

vüle álló befolyások hatalmának nem tudott azon ruganyossággal ellenállni, mint hajdan.

A kiállott szenvedések ezen különben erős egyéni szervezet harmoniáját s egyensulyát megzavarták.

Idegrendszere teljesen föl volt dúlva . . . ezt öröklé azon borzasztó katastrophából, melyet megjósolt; melylyel „füstbe ment élete;“ melyben elvérzettek vagy földönfutókká lettek kortársai, barátai, mint ellenei.

Izgékony, ijedelem rohamainak kitett; csak félelem-szüneteket, de soha teljes nyugalmat nem élvező; fásult csüggedtség és levertségnek, — majd kicsapogó jókedvnek szélsőségei közt hánykodó beteg kedély. Ilyen volt ő.

Észbeli tehetségeinek használata is természet szerint ezen állapotban találta korlátait.

E dúlt idegrendszer következése vala:

Hogy egy váratlan hir, vagy csekély véletlen kihozták sodrából. Jelentéktelen meglepetés is ijedelmet okozott neki.

Egy izben komornyikja, kit nem várt, kissé élénkebben s váratlanúl lépett be a szobába, s Széchenyi annyira megijedt, hogy lerogyott. Másnap ez esetét elbeszélte dr. Goldbergnek, hozzá téve,

„Lássa ön, mily beteg vagyok! Hogyan is gondolhatnék arra, e házat elhagyni akarni!“*)

Ellenmondás könnyen fölingerlé, s ilyenkor haragra gerjedve elveszté eszméinek összefüggését vagy szavainak horderejéről különben tiszta itéletét. (De ez egészségesebb indulatos emberen is megtörténik.)

Ezért is nem ismerte Széchenyit utolsó évtizedében, ki őt még képesnek hivé a közéletben szerepelni, nyilvánosság terén küzdeni, vagy vezérelni s igazgatni.

A legkülönbözőbb szempontokat, ellenkező eszméket s irányokat elvonttan latolni s megitélni — erre képes volt. De vitában részt venni, szembeszállni, s ellenmondást türni — s higgadtságát és szellemi fölsőbbsége érzetét megtartani — arra már nem volt elég erős.

Nehány jóakaratu, gyenge itéletü hazafi váltig biztatta 1859-től kezdve, hogy odahagyva hozzá nem illő tartózkodási helyét — lépjen ki a cselekvés terére, s álljon élére a vezértelen tétovázó nemzetnek, adjon irányt a habozó közérzületnek — mert különben félő, hogy szélsőségekre csábittatik — a kiegyenlités loyalis és gyakorlati politikája helyett!

---

*) A „Glocke“ cimü lap tárcájában. (1863. 17—24 szám.)

De ő jobban értette állapotát, s tisztábban ítélte meg önmagát, semhogy ezt tenni eszeágában is lett volna. Megvagyok győződve, hogy ha az october 20-ki fordulatot megélte volna is, még sem jövendett ki önválasztotta fogházából.

Mert habár elmebeli állapotát teljesen egészségesnek teszem is föl, volt egy sötét pont lelkében, egy soha tisztába nem hozott, rejtélyes pont, melyből mint Archimedesi pontból barátainak és orvosainak, a lélektanulmányozó mint a physiolog bírálónak legkedvezőbb diagnosisa is kiforgatható volt.

És e pont azon hiedelem, vagy fogadalom, vagy ha tetszik rögeszme volt (senki sem tudja mi volt valójában), — mely nála különféle módon nyilatkozék, de félreismerhetlenül benne lakott, s mely szerint ő e házból többé élve ki nem jő, ki nem jöhet, ki nem fog menni.

Rögeszmék, — igaz — fatalismus, csillagokbani hit, s a mysticismus ezer tücskei őrültek és nagy emberek közös sajátja. Első és harmadik Napoleon, Wallenstein és Széchenyi, vagy egy tébolyda obscurus lakói találkoznak ebben.

Ismeretlenektől való félelem, sejtelmektőli remegés — magyarázhatlan lelki érintkezésekben való hit, ha „mivelt“ emberekben vesszük észre, azt mondjuk: „idegesség;“ ha parasztnál —

azt mondjuk „b a b o n a;“ ha föltünő betegnél, azt mondjuk „t é b o l y o d o t t s á g.“

Széchenyi lelki állapotának e homályos s rejtélyes pontjai — nem magyarázhatlanok ha összefoglaljuk az idevágó, s eddig általam előadott motivumokat, habár mathematice tisztába nem hozhatók is, — mert ha még oly beszédes volt is, valami titkát szigorún látszék őrzeni, mely talán kulcs lett volna összes rejtélyeihez.

Ki látott e tartalmas lélek mélyébe? ki sejté életnézletének átszűrődését azon pokoli kínokon, miket betegsége első éveiben kiállott, s miket maga sem hitt végig elbirhatni, mint ezt bizonyitja lelkének egy más sötét pontja — öngyilkosságra való hajlama; melynek utógondolatától talán soha egészen ment nem volt; mint azt pisztolyainak — aránylag derült napjaiban — való szerzése tanusítja.

Ijedelmeiben mennyi része volt a velünk született önösségnek, és — a még gyülölt élethez is létező ragaszkodásunknak? Nem volt-e azon határozatban: a döblingi tébolydába menni, már elejétől fogva a menekülésnek némi utógondolata? mely később is az intézethez láncolá? e határozatban nem erősíté-e még és ijedelmeit nem növelte-e azon látmány, hogy nálánál anyi kisebb és jelentéktelenebb hazafit is sulyosan sujtott le a bosszuállás hó-

hérkeze . . ezt kérdék már sokan; és e kérdések nem egészen jogositlanok, — sem nem értelmezhetők ugy, mintha Széchenyi soha beteg sem lett volna. Rajongásra hajlandó és vallásos lelke nem érzett-e hálát azon ház iránt, mely neki oly biztos menhelyet adott? és nem tőn-e hálaérzetében, vagy a pokoli önkinzás száz meg száz óráiban száz meg százszor fogadást, hogy ő e házból többé önszántából ki nem megy? És viszont e fogadásnak megtartása nem vihető e physikai okokra vissza? Midőn két izben a kertbe lement, nem érzé-e a levegő nyomasztó hatását idegeire? nem félt-e rögtöni szélhüdéstől?

Mindez többé kevésbé homályosnak látszhatik; s én azt hiszem, mindez Széchenyi öntudatában is csak homályos zűr gyanánt tusakodott.

Mindent összevéve végtére megfontolandó, hogy Széchenyi István azon rendkivüli organisatióval birt, mely rendkivüli emberek sajátja; melynek rendkivüli sors jut, mert rendkivüli tettekre ragad.

A képességek, a lelki s testi tulajdonok ép egyensulya szerencsés közepes embereket alkot, s ilyeknek sajátja; de kik csekély hibákkal, és nagy összeütközések s háborgások, egyuttal nagy tettek nélkül is futják le csendes és tán hasznos földi

pályájukat, és a kikre igen illik ama francia mondat:

Tout ce qu'on gagne à ne point faire des fautes c'est qu'on ne peut être répris: Mais le grand se fait admirer.*)

Oly nagymérvű alkotói tevékenység, minőt Széchenyi fejtett ki, bizonyos lelki tulajdonok, vallásos érzület, ambitio, fajszeretet sat. fokozottságát, — tehát egyensulyok zavartát — föltételezi, mely az egyént kisodorja a hétköznapi okosság arányaiból.

Ily szervezetű férfi e francia mondat értelmében, — sokat teend, mi tán nem egészen eszélyes, vagy épen tán korholásra méltó: de nagyot tenni csak ő képes.

Ily soronkivüli szervezet volt Széchenyié.

Egészséges korában már rejtély volt. Utolsó tiz évi állapotára épen nincs nevünk a szótárban.

Hanem az bizonyos, hogy kiállt szenvedéseinek s ijedelmeinek utóhatása szakadatlanúl átrezgé a testileg is gyöngültnek kedélyhúrjait, nem hagyva nyugodni, remélni, és élni.

Az ifjuság remél, mert még a jövőbe tekint. Az öreg visszanéz, s legfölebb fásult közönyt érez. De a ki életalkonyán egész életének s az azzal

*) Minden, mit az ember az által, hogy hibákat nem követ el, nyer — az: hogy megróni nem lehet: De a nagyot csodálni kell.

összeforrt, a legszentebb érzelmekkel átölelt hazának romjaira tekint vissza — az többé nem tud remélni. És bármi változóknak mondhatni Széchenyi szeszélyeit — ha összeszámitgatom együttlétünk perceit s óráit, — ugy találom, hogy sokkal gyakrabban volt szomorú, levert és a haza jövője iránt reménytelen.

„Én nem várok semmi jót" mondá nem egyszer, midőn már Bach bukásáról mint bizonyosról beszélhettünk; midőn már a „systema" láthatólag bomlott szét.

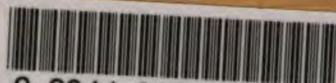
Tulajdonkép az ő egyéni szempontjából igaza volt. Ő már nem várhatott semmi jót. Halála alig fél évvel előzte meg oktober huszadikát. De ha megélte volna is e napot, mit hozott volna ez neki? . . . a beállott confusiok fölötti uj aggodalmakat, mikből beláthatlan vala a kibontakozás, miket az 1861. nov. 5-ke követett és igy tovább.

Ha tehát az elaggott és beteg legnagyobb magyar a haza jövője fölött kétségbe esett is, bizzunk Istenben, hogy egykori prófétai előrelátása ezúttal csalódott; és nekünk fiatalabbaknak, küzdelemre képeseknek remélnünk szabad, és akarnunk kell, hogy valósuljon a még egészséges és tetterős Széchenyinek ama sokkal szebb jóslata:

„Magyarország nem volt, hanem lesz."

TARTALOM.

3 2044 019 968 015

WIDENER
FEB 10 1993
BOOK DUE
CANCELLED